זוכרות את אבו כביר – יאפא
ذاكرات أبو كبير – يافا

REMEMBERING ABU KABIR – YAFFA

זוכרות
ذاكرات
Zochrot

זוכרות
ذاكرات
Zochrot

זוכרות את אבו כביר – יאפא

ذاكرات أبو كبير – يافا

זוכרות
ذاكــرات
Zochrot

זוכרות את אבו כביר

כריכה פנימית: אבו כביר,
מפת סקר פלסטין 1:20,000, שנות ה־40
palopenmaps.org

כותבת ועורכת ראשית: יארה שאהין־גראבלה

כותבות וכותבים:
ד"ר מיכל הוס
אורי קינן
ברק מאייר
עמי אשר

תודה לעמר אלע'בארי, רכז תחום שיבה בזוכרות
תודה לברק מאייר על הייעוץ והליווי

תודות נוספות:
קים קרטז, תמר אלמוג, טלי שמעוני, יוסף עספור,
סאן בנדוהו מוצפי, וחברות וחברי קהילת זוכרות

תרגום לערבית: מוהנד אבו־גוש
הגהה ותרגום לאנגלית: עמי אשר
עיצוב גרפי: עמית בן־חיים
הפקה: עמותת זוכרות

© All rights reserved to those who were expelled from their homes

לזכר ילדי וילדות עזה ולבנון, לזכר הנשים והגברים, לזכר כל אוניברסיטה,
בית חולים, מסגד, כנסייה, בניין ומבנה, לזכר אלו שלא רצו להיזכר רק כמספר,
אלא כשם, כמהות, כהוויה ממשית וכחלום מתמשך...

Well House in Saknet Al-Turky
Barak Mayer

بيت البيارة في سكنة التركي
باراك ماير

בית באר בסַכְּנאת אל־תורכי
ברק מאייר

הפקת החוברת של אבו כביר היא מעשה דה־קולוניאלי אשר טומן בחובו תהליך שאינו תפישתי גרידא:

מדובר בדה־קולוניזציה של ייצור המידע והידע. חוברת זו יוצאת לאורבזמן שהמתקפה על עזה והטבח בעם הפלסטיני רק מסלימים. אין זו חוברת זיכרון, בוודאי לא במובן של "הנצחה", וגם אין היא תוצר של מחקר אקדמי־היסטורי בלבד. מטרתה ליצור מפגש של הציבור עם הנכבה דאז, ועם זו המתמשכת. לא כל שכן כיוון שנכתבה בזמן המלחמה בעזה אשר התגלגלה גם לתקיפה בלבנון. חוברת זו פונה במיוחד לציבור היהודי שחי בארץ הזאת, מתוך מחשבה כי לימוד על הנכבה ואודות תפקידה של ישראל בהיווצרות האסון הפלסטיני והתמשכותו מהווה צעד הכרחי לקראת תיקון. "זוכרות את אבו כביר" היא החוברת ה־66 בסדרת החוברות שעמותת זוכרות מפיקה לתיעוד המקומות שישראל כבשה והרסה ועקרה מאז 1948. קדמו לה חוברות על המקומות האלה:

סַלַמה, ענּאבּה, בית נבּאלא, בית נתיף, דיר אבּאן, לוּבְּיָה, סֹרעה, חדת'א, אלרֻויס, מיעאר, בַּלַד אלשֵׁיח', יאג'ור, אלבַּסָּה, טירת חיפא, סֻמֵּיל אלח'ליל, אלמנְשיָּה־עכּא, מעלול, טבַּרִיָּה, עאקִר, אלבִּרְוָה, חֻבּיזה, כַּפְר סַבְּת, אלקַבּוּ, עילבּוּן, אִקרִת', כֻּפְר בִּרעִם, אלמנשיה־יאפא, אלעֻ'בַּיָּאת, סַבַּלאן, אלעראקיבּ, כַּפר עִנאן, אלדאמוּן, מִסְכָּה, אלסֻמַּיְרִיָּה, סִמְסִם, אלראס אלאחמר, עין כּארִם, עג'וּר, כּויכּאת, ח'רבת אם בֻּרג', ח'רבת אללוז, אלשיח' מֻוַנִּס, אלמאלחה, אלעג'מי ביאפא, עִמְוָאס יָאלוּ וּבית נוּבּא, חִטִּין, אלכַּפְרֵין, אלשַׁגַ'רָה, תרשיחא, בִּאְר אלסַבְּע, גְ'לִיל, אללַג'ון, סֻחמאתא, אלג'וּלאן, אסְדוּד ואלמַגְ'דַל, חִ'רבּת גַ'לַמה, אלרַמלה, אללִּד, עכּא, חַיפא, עין אלמַנְסי, אלחַרַם [סידנא עלי], עין עַ'זאל, לִפְּתא ודיר יאסין.

Research tour, Abu Kabir
("Park HaHorshot")

Maya Yavin

جولة بحثية، أبو كبير
("متنزه هحورشوت")

مايا يافين

סיור מחקר באבו כביר
("פארק החורשות")

מאיה יבין

על הפרויקט

למידה שיתופית־קהילתית ככלי חינוכי פוליטי

חוברת זו אינה רק מסמך – היא עדות לכוחה של הקהילה שלנו. בהובלתה העיקשת של יארה שאהין גראבלה, ההיסטוריונית האקטיביסטית המסורה, פרויקט זה הושלם הודות לכישורים, ללבבות ולקולות של קהילת זוכרות.

בשנה של טרגדיה בלתי נתפסת, כשההרג וההרס המתמשך בעזה שורף את לבנו, קהילתנו התאחדה בנחישות רבה עוד יותר. חוברת זו היא תוצאה של שיחות, זיכרונות, עדויות ומאמצי מחקר קולקטיביים. היא מייצגת את המחויבות המשותפת שלנו להכרה בנכבה של 1948, להתמודדות עם הנכבה המתמשכת ולחזון מימוש זכות השיבה של העם הפלסטיני. מראשית הרעיון, שנולד בניצוץ עיניהם של משתתפי הסיור הראשוני שלנו באבו כביר (בפארק החורשות של היום), ועד למחקרים ולביקורים העצמאיים שיזמו חברות הקהילה בשטחי הכפר, זוהי דרך נוספת שבה חברי הקהילה שלנו – כמו גם קוראות וקוראי החוברת – משתתפים באופן פעיל בלמידה מחודשת של המרחב המקומי.

במסגרת הפרויקט, יצאו המשתתפות לסיור עצמאי בסכּנת אבו כביר ללא הובלה או ידע מוקדם, במטרה לבקר במקום ולחוות אותו בעיניים חדשות. בכך שבחרנו ללמוד קודם כל מהשטח עצמו, ממה שאנו רואות ומוצאות, אפשרנו לעצמנו לפרק את השכבות של הידע הקודם שלנו ולגלות מחדש את המקום. גישה זו אפשרה לנו לחשוף נרטיבים חבויים, לאתגר הנחות קודמות, ולפתח הבנה עמוקה יותר של ההיסטוריה והמציאות הנוכחית של אבו כביר.

פרויקט זה הוא דוגמה חיה לכך שבזמנים האפלים ביותר, הכוח שאנו שואבות מהקהילה שלנו הופך לחיוני עוד יותר. פרויקט זה הראה לנו שכאשר אנו מתאחדות, אנו יכולות להאיר את העבר, להתמודד עם ההווה ולעצב עתיד צודק יותר. הוא מזכיר לנו שחינוך פוליטי וזיכרון הם כלים רבי עוצמה במסע הקולקטיבי שלנו לקראת הכרה, צדק ופיוס.

זוכרות אסירות תודה לכל חבר.ה בקהילת זוכרות שתרמ.ה לפרויקט זה – בין אם בשיתוף זיכרון, עריכת מחקר או הצעת תמיכה. המסירות שלכן.ם, במיוחד בזמנים קשים אלה, היא מגדלור של תקווה. מי ייתן וחוברת זו תשמש לא רק כתיקון למחיקה של אבו כביר אלא גם כחגיגה של החוסן, הסולידריות והמחויבות הבלתי מתפשרת של הקהילה שלנו לאמת ולצדק.

צוות זוכרות

Research tour, Abu Kabir
("Park HaHorshot")
Maya Yavin

جولة بحثية، أبو كبير
("متنزه هحورشوت")
مايا يافين

סיור מחקר באבו כביר
("פארק החורשות")
מאיה יבין

מבוא

בראשית היתה עזה בתוך יאפא — קולות הדור שלישי לנכבה מיאפא

יארה שאהין־גראבלה

אלמלא בית המעצר הידוע לכל בשם "כלא אבו כביר", או גרוע מכך, סתם "אבו כביר", בני הדור השלישי והרביעי לנכבה ביאפא, ובכלל, לא היו יודעים על קיומה של השכונה הפלסטינית אבו כביר, ששמה שונה בעברית לרוב ל־"נווה עופר" או "תל כביר". זוהי צריבת התודעה הכואבת של סיפור השכונה הזו. בהיותי דור שלישי לשורדי הנכבה, אני מבינה את הערך העצום בכתיבה מחדש ופירוק השיח הקולוניאלי שאנו חיים בתוכו ושנכפה עלינו, ועליי כפלסטינית, מילדות. נכפה עליי לפרק ולהרכיב מחדש את ההיסטוריה שלי, של סבתי, של סיפור הגירוש והחזרה (בנס) ליאפא, ושל חצי הסיפור השני שלי, שנטוע עמוק בעזה.

הקשר שבין עזה ליאפא נראה ונשמע כמעט טבעי, למרות החיים תחת המשטר כאן, שאינם טבעיים. זאת מכמה סיבות. ראשית, מדובר בקשר גיאוגרפי, שכן המרחק בין עזה ליאפא הוא כ־65 קילומטר. כאשר אני מספרת על כך לחברים וחברות כדי להצביע על גודל האבסורד, אני אומרת שניתן להגיע במכונית לעזה בפחות מ־50 דקות. איך ניתן להסביר אפוא את המאמצים הכבירים שנעשים כאן לכונן ולהנדס את התודעה שמדובר בעזה כישות עצמאית, מנותקת מפלסטין? מי שמכונן מיתוס זה, מסייע רבות לתחושת הניתוק מעזה.

אם בכל זאת נבקש לעמוד על הקשר העמוק יותר בין יאפא לעזה, יש לומר כי אחרי נפילת יאפא ב־1948, ההערכות גורסות כי יותר מ־60% מפליטיה מצאו מקלט בעזה. כלומר, רבים מתושבי עזה כיום הם בכלל פליטים מיאפא. כך ניתן להסביר מדוע ניתן למצוא כיום במשפחות יפואיות רבות קרובים מעזה. יתרה מזו, לפני פרוץ האינתיפאדה הראשונה פעלה ביאפא מעין תחנה מרכזית בגינת העזתים, "ג'נינת אלע'זאזווה" (جنينة الغزازوة, כיום "גן השניים") – מוקד מרכזי לנוסעים מיאפא לעזה ולהיפך, כולל הנוסעים בקו הישיר, "קו יאפא־עזה" (خط يافا-غزة). עזתים הגיעו ליאפא כדי לבלות ולעבוד בשוק המשגשג. לאחר האינתיפאדה הראשונה, המצב השתנה. הממסד הציוני הטיל סנקציות הקשורות לתנועה וחופש היציאה מעזה. תנועת

הפועלים הלוך ושוב הפכה למפוקחת ומוגבלת יותר, ולבסוף חדלה למעשה להתקיים עם פרוץ האינתיפאדה השנייה.

קשה לי להעלות על הכתב את הקשר העמוק והטבעי בין עזה ליאפא, גם אחרי 48, בייחוד כאשר בני ובנות עמי עוברים טבח ברגעים אלה ממש. איני מבקשת לצייר את העבר בצבעים רומנטיים. אולם חיוני להכיר בכך שהיגיון החלוקה הקולוניאלי מונע מאיתנו להבין את הקשר הזה, אשר טומן בחובו משפחות, תנועה, זהות ומחשבות עמוקות על עם החותר לצדק, חופש ושוויון בין הנהר לים.

החלק השני של משפחתי הוא בעצם החלק העזתי. נולדתי לאבא עזתי שנולד בשכונת אל־זיתון (حيّ الزيتون). השכונה נמצאת משני צידי דרך צלאח אל־דין, ליד רחוב עמר אל־מכתאר בדרום העיר עזה. למדתי להכיר את הצד הזה של המשפחה מאוחר מדי. הקשר בינינו לא התקיים כלל, שכן הוריי התגרשו ועם הגירושין, נמנע ממני ומאחותי התאומה להכיר את הצד השני שלנו, את המשפחה העזתית מצד אבא שנמצאת ברגעים אלה ממש, עדיין, בעזה ונתונה להפצצות כבדות. אנחנו מוּנעים אך ורק על ידי חוסר וודאות.

חשוב לי להצביע על משהו אישי אך פוליטי לכל דבר: לא אבי גזל ממני ומאחותי את האפשרות להכיר את המשפחה שלנו בעזה, אלא ישראל. ישראל הטילה מצור על עזה. ישראל שולטת בעזה מאז 1948 על ידי מניעת שיבת הפליטים, ובפרט מ־1967 הטילה כיבוש צבאי מלא אשר רק התחזק לאחר מה שנקרא ה"התנתקות". אילולא הגבולות, היינו יכולות לחדש את הקשר המשפחתי הזה.

הפרקטיקה הזו של פירוק משפחות אינה ייחודית לעזה. זו פרקטיקה ידועה ויעילה המוכיחה עצמה גם בהקשר של הגדה המערבית, וכן בהקשר של הפליטים הפלסטינים שגורשו אל מחוץ לגבולות פלסטין. לכל הפלסטינים בארץ (בשלמותה) ובעולם יש קרובים בכל מקום בין הנהר לים. פירוק המשפחות תורם למצג שווא כאילו העם הפלסטיני הוא המצאה או שהוא א־היסטורי. החלוקה הזו מחדש מדגישה את השליטה המוחלטת של ישראל בשיח, את ההרכב החברתי החדש של העם הפלסטיני, ואת ה"פריבילגיות" החדשות אשר נוצרות כתוצאה מאותה חלוקה, מאותה הנדסה מחדש.

לכן, חיוני בעיניי לדברר ולהנכיח את ההיסטוריה בכל מישוריה , לא רק בגלל שיום אחד אני רוצה להיות היסטוריונית. מדובר גם בכלי לדה־קולוניזציה של הידע והמידע – דה־קולוניזציה ודה־קונסטרוקציה של המחשבה הקולוניאלית שלנו, של כל החיים תחת מנגנונים קולוניאליים־התיישבותיים ודכאניים הפועלים בשיטתיות למחיקת האחר. דה־קולוניזציה של המחשבה מסרבת להיכנע לתכתיב היחיד שאנו רואים כרגע ומבקשת גם לחשוב לא רק במונחים של "עבר", אלא במונחים של המשכיות. אני רואה בכתיבה זו מרכיב אחד לשחרור ידע. למען בנייתו מחדש ולמען אלו אשר חותרים להבין מה קרה באמת בארץ הזו, למען אלו שאינם מתפשרים על ידע ועל קבלת אחריות פוליטית.

רחובות ברי שם – אי שם חיה לה היסטוריה באבו כביר

יארה שאהין־גראבלה

יאפא הייתה עיר חוף שחוותה צמיחה משמעותית במאה ה־19. העיר היוותה צומת קוסמופוליטי אליו היו מגיעים פועלים מכל העולם הערבי כדי לעבוד ולבלות. על כן היא נודעה לכל כ"כלת פלסטין" ובהמשך אף תזכה בכינוי "אם אלע'ריבּ" (أم الغريب), אם הזר, שכן כל מי שחי בה הרגיש כבנהּ, גם אם הגיע מבחוץ.

אבו כביר נולדה בשנות ה־30 של המאה ה־19 כשכונה קטנה של מהגרים ממצרים בפאתיה המזרחיים של יאפא. בעת הכיבוש המצרי של הארץ, בעיקר בשנים 1831-1841, פלאחים מצרים הקימו סַכְּנאת - שכונות או מעין כפרים קטנים סביב יאפא. חלק מהסַכְּנאת נקראו על שם העיירות המצריות המקוריות של מי שהתגוררו שם, כולל סכנת אבו כביר על שם העיירה "אבו כביר" בנפת אל־שרקיה שבמצרים. רבים מהפלאחים המצרים שהגיעו לפלסטין לא חזרו לארצם, אלא נישאו לבנות המקום, וכך ונוצרו משפחות ממוצא מצרי ופלסטיני, כמו אבו קאעוד, אבו רמדַאן, אבו סייף, ודסוקי.[1]

התפתחותה המהירה של הכלכלה העירונית והשלמת הריסתן של חומות העיר בשנת 1881 לוו בצמיחתו של מרכז מסחרי חדש בסמוך לגלעין העירוני העתיק והאיצו את התפתחותן של שכונות מצפון ומדרום אל עבר הסכּנאת, ואלה נבלעו בשכונות החדשות. כך נוצר רצף עירוני בין השכונות החדשות, שהיו לעיקר השטח העירוני הבנוי, לבין העיר העתיקה והנמל. אבו כביר הייתה לאזור שוקק חיים, מלא בהיסטוריה ובמוקדי משיכה לעוברי אורח. השכונה מלאה חנויות, בתי קפה, בתי עסק שונים כגון מוסכים, טחנת קמח ובתי חרושת לקרח. גם היו בה חיי קהילה ודת תוססים. תמונה 4 מעידה על צפיפות הבתים בסמוך למקומות קדושים: ראו את צריח המסגד ואת הכנסייה הרוסית.

לפי ארנון גולן, הלחימה על כיבוש אבו כביר ב־1948 גרמה להרס ניכר של מבנים ותשתיות.

[1] ראו על כך בהרחבה באתר "מארב": "אבו כביר", מוסף 30 (אביב 2021). .https://tinyurl.com/4bzfz9x4

עיתונאי שביקר באבו כביר כשבועיים לאחר כיבוש יפו תיאר את העזובה וההרס ששררו בשכונה הערבית לשעבר: "כל מה שהיה חי ותוסס: טחנת הקמח, בית החרושת לקרח, החנויות ובתי הקפה; הכול נהרס ונחרב ללא תקנה והיה לעזוב מאדם. [...] אני מתהלך ברחובות שאין להם שם ואינני רואה לפני נפש חיה [...]".[2]

ניכר אפוא שלפני הכיבוש, האזור נתפש בעיתונות העברית כשוקק חיים ואילו לאחריו, הפך האזור לשכונת רפאים. לאחר כיבוש המרחב על ידי הארגונים הציוניים וההכרזה על הקמת המדינה, השטח הפך לחלק מתל אביב. כפי שאירע באינספור מקומות אחרים בארץ, הוצבו במקום אתרי הנצחה, אשר מצד אחד מאדירים את הכובשים והמגרשים ומצד שני משכיחים בשיטתיות את הזהות פלסטינית ומנדים אותה לתפקיד הזהות ה"אחרת".

ערב הנכבה, כאשר הפרדסים ביאפא והאזור היו בשיאם, היו בה מעל 230 בתי באר, בחלקם היו אלו ארמונות של ממש. אוכלוסיית העיר מנתה אז כמאה אלף נפש. בתוכנית החלוקה של האו"ם נקבע כי יאפא תהיה "מובלעת ערבית" בתוך שטחה של המדינה היהודית ונמל יאפא ישמש את המדינה הערבית. אזור הגבול בין יאפא לתל אביב הפך לשטח אש, וירי צלפים גבה קורבנות באופן יומיומי. ב־25 באפריל 1948, תקפו כוחות האצ"ל את יאפא ובהמשך בליל 27 באפריל הצטרפו גם כוחות ה"הגנה" שהקדימו את מתקפתם (מבצע "חמץ"), שתוכננה לימים שלאחר עזיבת הבריטים.

עם תום המבצע והגירוש, נותרו ביאפא כ־4000 תושבים ערבים בלבד. בתים רבים חרבו, הפרדסים הוזנחו, יאפא הוכרזה כשטח צבאי סגור ובהמשך, עם גלי ההגירה היהודית ההמונית, יושבו בתי המגורשים ביהודים. חלק משטחי העיר סופח לעיריות חולון ובת ים ושאר השטחים, הנכסים וההתחייבויות של יאפא הועברו לעיריית תל אביב, שהפכה להיות "עיריית תל אביב־יפו". עם השנים, התחזק והתקבע מעמדה של יאפא כ"חצר האחורית" של העיר ללא הפסקה. הפיתוח המואץ של תל אביב מילא בהדרגה את הפרדסים במבנים וברחובות, ובתי הבאר הוזנחו או נהרסו. אלה מהם שעמדו על תילם נבלעו ברובם במרקם העירוני.

מארק לווין (LeVine), הסטוריון של המזה"ת המודרני, הביא בספרו Overthrowing Geography דברים שהשמיע דוד בן־גוריון בכינוס הממשלה הזמנית, חודש לאחר נפילת יאפא, בדבר "מניעת החזרה" של האוכלוסייה הערבית ליאפא. ראש הממשלה נעזר בשכונת הגבול אבו כביר להמחשת דבריו:

אם נוכל למנוע כאן עצירת מוניות ברחובות בלילה – זו תהיה הקלה אמיתית. אם תחזור להיות שוב אבו כביר – זה יהיה בלתי אפשרי. העולם צריך להבין שאנחנו 700 אלף מול 27 מיליון, אחד מול ארבעים. זה לא יהיה מקובל עלינו שאבו כביר תהיה שוב אזור ערבי.[3]

כך, לפי לווין, אבו כביר מטונימית לנוכחות הפלסטינית ביאפא, ומשמשת כדימוי איקוני של מצור, בעוד שהמציאות באזור הייתה הפוכה, כלומר, תל אביב וערי הלוויין שלה סגרו על יאפא מכל עבריה.

בריאיון עם ההיסטוריון היפואי יוסף עספור, הוא אמר כי "אדמות שכונת אבו כביר, כמו שאר אדמות יאפא, נחשבות בין האדמות הפוריות

2 ארנון גולן, " אבו כביר: מיישוב כפרי לשוליים עירונים", קתדרה 160 (יולי 2017): 72-49.
3 Mark LeVine, Overthrowing Geography: Yaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880-1948 (Berkeley: University of California Press, 2005), 212.

Abu Kabir, 1947
State Archives

أبو كبير، 1947
أرشيف الدولة

אבו כביר, 1947
ארכיון המדינה

ביותר בארץ פלסטין, ולכן ניתן למצוא פירות ופירות הדר רבים שמילאו את המטעים והפרדסים הרבים אשר השתרעו על רוב האזור ההיסטורי של יאפא, שהיה ידוע בייצוא התפוזים המפורסמים".

בספרו "דם על אבן – חיל המצב של יאפא ופעולתו הצבאית" (دمٌ على حجر - حامية يافا وفعلها العسكري), מאתגר בילאל שָׁלַש את החשיבה ומנסה להסיר את האבק מימי ההתנגדות של העיר יאפא.[4] שלש חקר את פעולות המתנגדים הערבים־פלסטינים, שנקברו מתחת להריסות השכונות אל־מנשיה, אבו כביר, תל אל־ריש וחזיתות אחרות. לטענתו, יאפא היתה זירת התמודדות בולטת עבור הפרויקט הציוני הקולוניאליסטי, במיוחד לאחר הכיבוש הבריטי ב־1917, והפיכת האזור למרכז הכובד של ההתיישבות הציונית בארץ, בנוסף לעובדה שנמל יאפא היה שער הכניסה הראשי למהגרים יהודים. התמודדות זו כללה שורה של עימותים, כולל מרד מאי 1921 ("מאורעות תרפ"א"). נמל יאפא היה אחד הגורמים למרד הערבי הגדול ב־1936-39, לאחר שפועלים ערבים גילו משלוח גדול של נשק שהוברח לתנועה הציונית באוקטובר 1935, והעיר הייתה לזירת העימות הראשונה באפריל 1936.

בינתיים, תל אביב העיר היהודית המתעוררת המשיכה להתפתח ולהתרחב לכל הכיוונים, והמועצה המקומית שלה, שהוקמה ב־1923, הפכה לעירייה ב־1934. מספר שכונות גבול יהודיות המשיכו להיות כפופות לעיריית יאפא עד לנכבה, ובהן עזרא והתקווה. עם איחוד העיריות, ניכר כי עיריית תל אביב נהגה במדיניות מפלה לא רק נגד ערבים פלסטינים אלא גם נגד יהודים שהיגרו ממדינות ערב והאסלאם. מבחינה היסטורית, שוליות זו הייתה קשורה לפריפריאליות של שכונות כגון שכונת התקווה, שהוקמה ב־1935 על ידי עובדי כפיים יהודים תימנים. מיקומה הלימינלי בין העיר הפלסטינית יאפא לבין הכפר הפלסטיני סלמה השפיע על חייהם של התושבים המזרחים הוותיקים, שלקחו חלק פעיל במלחמת 1948. ובכל זאת, עד הקמתה של ישראל סירבה עיריית תל אביב לכלול את השכונה בתחום שיפוטה.[5]

לצד התחזקותה של תל אביב, גם יאפא התרחבה ושגשגה. היא התפשטה אל מחוץ לעיר העתיקה, ושכונותיה שמעבר לחומה כללו את אִרשיד ואל־מנשייה מצפון, אל־עג'מי וג'בליה מדרום, וממזרח – אל־נוזהה, אל־בסה, כרם אל־תות, אבו כביר, תל אל־ריש, סכנת דרוויש ועוד. גם כלכלת העיר התפתחה עם הכפלת ייצור התפוזים והדיג והוקמו בה מפעלים שהיוו מוקד משיכה לפועלים מכל העולם הערבי, כאמור. ובכל זאת, יאפא הייתה ממוקמת באזור עם צפיפות האוכלוסין הציונית הגדולה ביותר בפלסטין.[6]

4 בילאל מ. שלש, דם על אבן. חיל המצב של יפו ופעילותו הצבאית: מחקר ומסמכים (דצמבר -1947 אפריל 1948) (דוחא, קטר: המרכז הערבי למחקרי מדיניות, 2019) (ערבית).

5 Tal Shamur, "Age Melancholy of Older Mizrahi Women Residing in Tel Aviv as a Social Loss: Exploring Intersections of Health and Social Support in an Ethnographic Study", Qualitative Health Research (July 2024). https://doi.org/10.1177/10497323241263238

6 רות קרק ואביב אופנהיים, "התפתחות הסַכְּנאת המצריות באזור יפו במאה התשע־עשרה", אריאל 211-210 (אוגוסט 2015): 159-76.

ייסוד הסכּנאת המצריות סביב יאפא ותולדות אבו כביר

ד"ר מיכל הוס ויארה שאהין־גראבלה

סַכּנת אבו כביר נוסדה לצד סכנת חאמד וסכּנת אל־עראינה ממזרח לעיר יאפא בשנות השלושים למאה ה־19. מייסדיהן היו מהגרים מצרים שהגיעו במסגרת מסע הכיבוש של השליט המצרי מחמד עלי, שמרד בשלטון העות'מאני ונישלו מהשליטה בפלסטין עד שנת 1841. לפי לווין, המהגרים המצרים הרבים שהגיעו ליאפא עם הגיעו של אברהים פאשה, בנו של מוחמד עלי, שנלחם נגד האימפריה העות'מאנית, ייסדו שכונות כמו אבו כביר וארשיד, אשר התייחסו בבירור לעיירות המוצא שלהם בדלתא של הנילוס. ב־1881 פרסם המזרחן הבריטי אדוארד פלמר רשימת מקומות בארץ, מלווה בהסברים, ובכללם 11 סכּנות בסביבות יאפא: דרוויש, אבו כביר, חאמד או אל־דנאייטי, אל־עביד, אל־עראינה, אל־ג'בליה, אל־מסאלח, אל־שיח' אברהים, אל־/אבו סביל, אל־מוסריה ואל־ברוסין.[7]

האוכלוסייה ביאפא כללה אפוא מקומיים ומצרים. נראה כי עיקר ההגירה ליאפא הייתה ממצרים. לווין הרחיב בספרו אודות שכונות הפועלים או הסַכְּנאת שקמו בזמן הכיבוש המצרי מחוץ לחומות העיר העתיקה מצפון, דרום ומזרח יאפא. ביניהן היו לפחות השמות שהוא מציין: אל־עג'מי, אל־נוזהה, חורשיד, ארשיד, אל־ג'בלייה ואל־מנשייה. הוא מוסיף ומציין כי בסוף שנות השלושים למאה ה־20 עם התרחבות שטחה של יאפא, כללה העיר שש סַכְּנאת.[8]

אבו כביר, הגדולה מבין הסַכְּנאת, נקראה על שם עיר באזור הדלתא במצרים ומוקמה על הדרך ההיסטורית לירושלים, המשובצת מנזרים וכנסיות, ובשטחה קמה כנסיית פטרוס הקדוש הרוסית (אשר הושלמה בשנת 1894) על גבעת כורכר (כיום היא נושקת לפארק החורשות). הסַכְּנאת היו ישובים חקלאיים מסוג חדש, שנבנו מחוץ

7 LeVine, Overthrowing Geography.

8 LeVine, Overthrowing Geography.

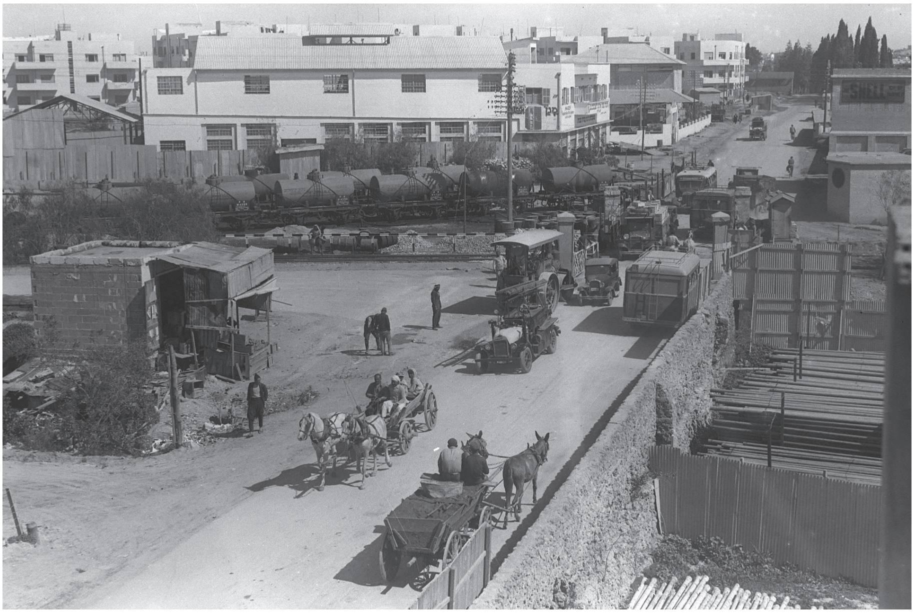

כניסה לסַכְּנאת
אבו כביר, 1947
אוסף התצלומים הלאומי

مدخل سكنة
أبو كبير، 1947
المجموعة الوطنية للصور الفوتوغرافية

Entrance to
Saknet Abu Kabir, 1947
The National Photograph Collection

לחומות העיר, ואתגרו את ההפרדה בין יישוב עירוני ליישוב כפרי. הן נעזרו בשיטות השקיה חדשות שיובאו ממצרים על מנת לספק את מרבית המזון לאוכלוסייה העירונית המתפתחת ביאפא.[9] בשנים הבאות, תהליכי המודרניזציה והיציאה מחומות העיר צברו תאוצה, והמשיכו לאתגר את הניתוק המרחבי בין העיר והעורף החקלאי שלה.

בשנת 1878, כל הסַכְּנאת בסביבות יאפא היו באזורים חקלאיים. כולן הוקמו סמוך לדרכים ראשיות, ודרך נוספת חיברה את חלקן לדרך הראשית הסמוכה. רוב הדרכים לא היו סלולות באותן שנים, פרט לדרך יאפא־ירושלים, שסלילתה הושלמה כבר בשנת 1869. דרכים אלו הובילו אל יאפא וממנה וקשרו אותה לערים אחרות בפלסטין.[10] נראה, על כן, כי סַכְּנאת אלו תיפקדו כמעין פרוורים של יאפא. הסַכְּנאת הקיפו את העיר מכל עבריה מלבד ממערב, בעיקר מדרום וממזרח לה, על קרקעות פוריות ולא על קרקעות החול הבלתי מעובדות מצפון־מזרח לעיר.

בדומה לכלל הערים הפלסטיניות המבוצרות, יאפא החלה להתפתח אל מחוץ לחומותיה, אשר נהרסו כאמור כליל בשנת 1881, ושכונותיה החדשות התערבבו עם הסַכְּנאת ויצרו טיפולוגיה עירונית חדשה. מחוזותיה ושכונותיה של יאפא

9 גולן, "אבו כביר".
10 LeVine, Overthrowing Geography.

הושפעו מחוק המקרקעין המודרני שהאימפריה העות'מאנית החלה להחיל בשטחה משנת 1858, על מנת להסדיר ולרשום את בעלות הקרקעות ולבטל את המודל המסורתי של בעלות מבוססת על עיבוד האדמה. הרפורמה הפכה את האדמה לנכס כלכלי ולמקור לפערים המעמדיים בין בעלי האדמה שחלשו על שטחים נרחבים לבין הפלאחים שהפכו לצמיתים כאשר איבדו בעלות על האדמות אשר עיבדו במשך דורות. בצל השינויים הללו החלה להתפתח בפלסטין, ובמחוז יאפא בפרט, כלכלת מטעים קפיטליסטית שנסמכה על שיטות מודרניות וכוח עבודה זול לייצור תוצרת חקלאית למטרות יצוא (למדינות ערביות שכנות ואף לאירופה).

יאפא כללה כ־10,000 דונם של מטעי תפוזים ופירות אחרים, אשר היוו חלק מהמרקם האורבני, ואף הכתיבו את ההתפתחות העירונית של המחוז ואת רשת הדרכים.[11] מתוך הנוף החקלאי הזה צמח מכלול אדריכלי ייחודי המאתגר את התפיסה הדיכוטומית המערבית של העיר למול הכפר, ומודרניזציה למול מסורתיות.[12] מכלול זה, אשר צמח באופן ספונטני ללא תכנון אדריכלי, נקרא ביארה (בית באר). הוא כלל שלושה מרכיבים מרכזיים:

1. בריכת אגירה שחוברה למערכת תעלות ששימשו להשקיית הגידולים;
2. באר שעליה או לצדה נבנה בית קיט מפואר – בתים אלה הפכו במרוצת השנים הפכו למגורי קבע לעשירי יאפא;
3. צריפי הצמיתים שעיבדו את האדמה.

כל המערך הזה הוקף בחומה שלצדה הותקן סָבִּיל (מתקן מי שתייה) לרווחת עוברי האורח ובהמותיהם.

תצורות המגורים המובחנות הללו טמנו בחובן תודעה מעמדית חדשה בפלסטין. פער נפער בין הצמיתים אשר מגוריהם זוכים לאזכור מועט, הן במחקר האדריכלי והן בהיסטוריוגרפיה הפלסטינית, לבין בעלי האדמות שבתי הבאר המפוארים שלהם – "ארמונות יאפא" – זוכים למקום של כבוד במחקר. כעת, עיריית תל אביב אף שוקדת על תוכנית "לשימור" ממסדית של בתי הבאר שתשמר את המבנים עצמם אך תתעלם מההיסטוריה הפלסטינית המודרנית והאורבנית שהם מייצגים.[13]

כך, נהפכה סכנת אבו כביר לחלק משובל כפרי־עירוני המבוסס על כלכלת מטעים מודרנית, ותושביה הפכו ממספקי מזון בלבד לספקים ומשנעים של הפרי, שאף עסקו באריזתו והטענתו על אוניית מסחר שיצאו מנמל יאפא. לצד צאצאי המהגרים המצרים, הפכה אבו כביר לביתם של מגוון מהגרים ובני מיעוטים, לרבות כורדים וסורים מחבל חורן, ופלאחים פלסטינים שנושלו מאדמות חקלאיות אשר נרכשו בידי המוסדות הציוניים. כולם הקימו לעצמם מבנים ובקתות לצד בתי מלאכה שהתרחבו מזרחה. כפי שתצורת המגורים בסַכְּנאת הייתה ייחודית, שונה הן מהכפרים עם בתי האבן המסורתיים והן ממרכזי הערים הצפופים, כך גם יושבי הסַכְּנאת, הפועלים הכפריים למחצה והעירוניים למחצה, התייחדו בכינוי "ביראוויה" (מלשון ביארה). סובחייה אבו־רמדאן, שגדלה בתל אל־ריש, סיפרה ברבות הימים לאנתרופולוגים חיים חזן ודניאל מונטרסקו כי תושבי המקום קראו לעצמם כך כדי לבדל עצמם הן מהזהות הפלאחית־כפרית והן מזו העירונית־בורגנית.[14]

11 גולן, "אבו כביר".
12 Yael Allweil, "Plantation: Modern-Vernacular Housing and Settlement in Ottoman Palestine, 1858-1918", *Architecture Beyond Europe (ABE)* 9–10 (July 2016): 1-25.
13 Allweil, "Plantation", 1-25.
14 חיים חזן ודניאל מונטרסקו, עיר בין ערביים: לאומיות מזדקנת ביפו (ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2011).

התבוננות מעמיקה בסַכְּנאת היא הזדמנות לבחון מחדש את ההתנגדות העממית למנדט הבריטי ולתנועה הציונית בת חסותו. הסוציולוג הפוליטי מתן קמינר כתב על אבו כביר כחלק מפרויקט תיעוד ומחקר של "מארב", כתב עת מקוון לאמנות ותרבות. לדבריו, בשנות העשרים והשלושים למאה ה־20 ראתה הארץ פיתוח כלכלי, אך לצדו גם נישול הולך וגובר של פלאחים פלסטינים מאדמות חקלאיות שנרכשו בידי המוסדות הציוניים. רבים מהאיכרים המנושלים נדדו לעבר ערי החוף, שם נעלה אותם מדיניות "העבודה העברית" הגזענית מחוץ למקומות עבודה רבים.

בתוך כך, המרחב החקלאי שבין יאפא לוואדי מוסררה (נחל איילון) עבר עיור חלקי, והמקטע הדרומי של רחוב הרצל, המחבר את תל אביב לכביש יאפא־ירושלים (כיום דרך בן־צבי) נסלל לצד הבתים. סביב הכביש קמה שכונת גבעת הרצל, שבה הצטופפה אוכלוסייה יהודית ענייה. האוכלוסייה הערבית באזור צמחה גם היא במספר מוקדים, שלא כולם נקראו "סַכְּנאת". אחד מאלה הוא תל א־ריש (תל גיבורים בחולון היום), שתושביו התפרנסו מגידול ירקות על קרקע שחכרו ממשפחת ח'אלדי הירושלמית.

תושבי אבו כביר מילאו חלק חשוב בהתנגדות למנדט ולציונות, אותה הובילו השכבות העניות והמוחלשות ביותר באוכלוסייה הערבית אל מול ניסיונות ההרגעה של הנכבדים המקומיים ושליטי מדינות ערב, שביקשו להגיע להבנות עם הבריטים. אלימות פרצה באזור במאורעות 1921 (תרפ"א) ו־1929 (תרפ"ט). במהלך המרד הערבי הגדול של 1936-39, במסגרת מבצע עונשין גדול ביפו, הרסו הבריטים 300 בקתות "לא־חוקיות" באבו כביר ועוד 350 ליד בית הקברות שייח' מוראד (כיום בשכונת שפירא).[15]

בפברואר 1948 תקפה ה"הגנה" את הסַכְּנאת במסגרת ניסיונה לכתר את יאפא, ובתחילת מאי נכנעו תושביהן ופונו, חלקם אל הגלות וחלקם לתוך גטו עג'מי, שם רוכזו הפלסטינים המעטים שלא גורשו מיאפא. בריאיון שנערך עמה כחלק מפרויקט המחקר של "מארב", נזכרת אבו רמדאן במאורעות הנכבה:

> נשארנו, והפגזים הגיעו עד לבית שלנו. [...] כל השכנים שלנו עזבו חוץ מאיתנו. [...] היתה קבוצה של ערבים ששיתפו פעולה עם היהודים, הם היו מביאים [ללוחמי ההתנגדות] כדורים מלאים באבקת סרק. אתה יורה את הכדור והוא לא עושה כלום, פחות מאבן. זו היתה בגידה. [...] מי שבגד היו אלה מבחוץ. הרי הגיע צבא מירדן ומסוריה כדי להגן על פלסטין. אני ראיתי אותם בתל א־ריש. [...] אבל הם לא תקפו. [...] בלוד ורמלה היתה לחימה, אבל המלך חוסיין [עבדאללה] עזר ליהודים. [...] איך הערבים יכלו להחזיק מעמד? [...] גיסי נורה שם ומת. ביפו לא [היתה לחימה משמעותית].[16]

15 ראו פרק על בית הקברות בהמשך, מאת ד"ר הוס, ובהרחבה:
Michal Huss and Talia Margalit, "'You cannot really live (or die) here': Ongoing Struggles over Muslim Cemeteries in Tel Aviv-Yaffa, 1957-2020", Environment and Planning D: Society and Space. https://doi.10.1177/02637758241244595

16 מתן קמינר, "בין בתי הבאר: הסַכְּנאת של אבו כביר", מארב 30 (אביב 2021): 222-24. https://tinyurl.com/2unx9c5k

עדות

"קלמנטינות מהחלומות": יוסף אחמד אבו קאעוד על ילדותו באבו כביר

(אוגוסט 2024)

יארה שאהין־גראבלה

יוסף אחמד אבו קאעוד נולד עם הקמת מדינת ישראל בשנת 1948, באבו כביר. גילו הוא כגילה של המדינה החדשה שקמה על חורבות ושרידי הכפרים והערים הפלסטינים. כיום הוא גר בשכונת אל־עג'מי, שם התקיים הראיון.

יארה: תוכל בבקשה לספר לי מה אתה זוכר מאבו כביר?

יוסף: נולדתי בבית חולים הצרפתי [כיום מלון The Yaffa, מול בית ספר פרר (des Frères Collège), שעודנו פעיל]. באבו כביר התגוררתי בחורשת אל־ראהבאת (הנזירות) – היא לא קיימת כיום יש במקומה שיכונים. השכונה הייתה מלאה בפרדסים שהיו בבעלות משפחות פלסטיניות, כמו משפחות אבו רמדַאן וטבג'ה, בנוסף למשפחתי, אם כי משפחתי גרה בחורשה שהייתה בבעלות הנזירות של סנט ג'וזף. שטח האדמה הגיע לכדי 25 דונם, והכילה סוגים רבים של פירות הדר, כמו תפוזים, קלמנטינות, מנדרינה, רימונים, אנונה וגויאבה אדומה ולבנה. גרנו בבית באר (אל־ביארה) ואבי היה זה שקטף וטיפל בעצי אל־ביארה, ומשפחתי הפיקה תועלת מן הגידולים השונים בתמורה, כי אבי היה "ביארי" או "בייארג'י" כלומר מי שהתגורר וטיפל בביארה שהייתה נתונה לטיפוחו והשגחתו. המנזר קיבל את ההגנה על אל־ביארה, האזור שבו אנחנו היינו היה בבעלות המנזר. [...] ב־1948, אלמלא המנזר [הקיים עד היום] הניח דגלי צרפת על חומותיו, הכוחות הציוניים היו משתלטים עליו בדיוק כפי שהשתלטו על מבנים ביאפא. [...]

אני זוכר שאבי סיפר לי יום אחד על סירובו לקחת את השטיחים המפוארים מאחד הארמונות בשכונה, לאחר שהחיילים ביקשו ממנו לעשות זאת. "אני מקווה שהמשפחה תשוב לארמון שלה וישיבו בו חיים".

"אני זוכר את ארמון אל־קסַאר שקיים עד היום. אני גם זוכר את פרדס חימו וביארת ברכַּאת וכמובן, את טאסו (בית הקברות)".

Orange tree, Abu Kabir
("Park HaHorshot")
Yara Shahine-Garable

شجرة برتقال، أبو كبير
("متنزه هحورشوت")
يارا شاهين- غرابلة

עץ תפוז באבו כביר
("פארק החורשות")
יארה שאהין-גראבלה

מה לגבי בית הכלא, בית המעצר שהיום נמצא? מה היה לפני?

הייתה ביארה גם, כמובן. אחרי זה [...] מי שעכשיו באמריקה היום, ממש מול הכלא... משפחת אל־עזה. היה להם ביארה ועכשיו יש ליד מגרש חניה או מגרש למכירת מכוניות... אפילו לקחו חלק מהאדמה של המשפחה הזו, ועשו ממנה רחוב, ומה שמול זה, היה שם מישהו יהודי ממוצא פרסי שפלש לאדמה הזו וממנו [הרשויות] לא לקחו כלום. את זה אני זוכר טוב, לקחו מהפלסטיני סיפחו את האדמה ואמרו לו שזה לשימוש ציבורי....".

האם אתה יודע מה היה ב־1948?

בטח... בזמנו, במילותיו של אבי... כשהגיע הצבא להיכנס לאבו כביר, אנחנו אז התגוררנו בביארת אל־ראהבאת, אז הנזירות [...] כאשר שמעו על הכניסה של הכוחות הציוניים [...] הקיפו את כל הביארה בדגלי צרפת, כל כולה, ואז הם [הכוחות הציונים] לא יכלו להתקרב לביארה, לבית ולא לכלום. הם התחילו לבקש מאבא שלי מים לשתות... אבא שלי סיפר לי שסיפר להם לבנות קטלית [...] זה כמו אגן או בריכה [...] אבא שלי פתח מעין חור בקיר... והמים שהוא היה משקה את חיות המשק זרמו החוצה [...].

נולדת באבו כביר... איך הגעת לעג'מי אחרי?

כשהתחתנתי עברתי לעג'מי. כל הזמן גרנו והתגוררנו בביארה באבו כביר... הממשלה באה וביקשו לקנות את הביארה שלנו [...] הנזירות מכרו את השטח... הן מכרו את הביארה... אבל הן לא אמרו לנו... הממשלה באה אלינו... אבא שלי אמר להם איך אתם רוצים לקנות את הביארה? מבלי לדעת כלום על האנשים כאן ועל המקום הזה? וגודל השטח....בסוף קנו מאבא שלי את האדמה בכוח... אמרו הנה כסף בתמורה ולקחו את הביארה.

האם הייתה התנגדות למכירה בכוח? התקוממות כלשהי או סירוב?

כמובן, כמובן, מלחמה ודיון היו... אבל הם לקחו את זה מאיתנו... לא יעזור כלום הם לקחו את הביארה... הנזירות גם מכרו מקודם ואנחנו לא ידענו ולא הייתה לנו אופציה להחליט ולהכריע את הגורל שלנו באבו כביר....

עבדת בביארה?

בטח, בטח, אבא היה ביארי, אנחנו המשכנו, מאז הילדות למדנו איך לעבוד את האדמה ו[איך להעריך את] הטוב שלה... היה לנו חורשה שאותה עיבדנו... מטע... פרדס... סוסים...כבשים והכל...

איך הייתה לך העבודה שם?

אני עבדתי במקביל ללימודים. הייתי גם בבית הספר [...] אחרי זה ככל שהתבגרתי וגדלתי הלכתי לעבוד כמוסכניק במכוניות...

איך הייתה הילדות שלך באבו כביר?

הילדות הכי יפה. הכי יפה... באמת הכי יפה... היינו חוזרים מבית הספר... אני למדתי בבית ספר טרה־סנטה, אנחנו היינו הולכים ברגל מבית ספר טרה־סנטה עד אבו כביר הכל ברגל... לא משנה גשם, קר, חום... היינו חוזרים מבית הספר, ממשיכים ישירות לעבודה, הולכים בביארה, לעבוד לקטוף תפוזים וקלמנטינה ומנדרינה... את רוצה לשמוע על השמות של הפירות? [...]

היה לנו באבו כביר היה לנו קלמנטינה, מנדרינה [...] כמה סוגים של קלמנטינה... היה לנו גם רימון... אפילו קראו לזה ראש הפרד (ראס אלבע'ל – راس البغل) כי זה היה גדול [...].

רוב החברה באבו כביר הייתה מאופיינת כחברת פלאחים? או לא בהכרח?

לא, אני לא חושב שכולם היו פלאחים...כל מי שהיה באבו כביר זה אנחנו... ומשפחת אבו

רמדאן [שעדיין חיה ביאפא] ועוד... אלה התגוררו באבו כביר... עם המשפחה שלנו... השאר גורשו או נאלצו לצאת אין יותר... אז אמרו לכולם בלי יוצא מן הכלל והפחידו את האנשים באמירה "תשמעו... היהודים מתכננים להיכנס...". מישהו ממשפחה פלסטינית [...] היה כמו סרסור, ספסר אדמות, שהפחיד את האנשים כאן... הוא אמר לתושבים באבו כביר, עדיף שתצאו אחרת היהודים ישחטו אתכם. [...]

אני זוכר שאבא שלי סיפר לי שהוא אמר [לספסר], "נו שיבואו וישחטו אותי אני נשאר כאן. אני גם ככה הולך למות, אני מעדיף למות כאן. אבא שלי נשאר בביארה כי אז השכן הפלסטיני שלו שגורש וחשב שהוא יוכל לחזור ביקש מאבא שלי לשמור לו על המקום שלו {יוסף מצביע ביד}: "הנה תשקה את הביארה ותדאג לטפח אותה עד שנחזור... השכן נתן לאבא שלי את המפתחות [...] אבא שלי מחכה לו עד היום... אבל אבא שלי מת.

זכרונו לברכה אינשאללה, ספר לי על אבא שלך?

קוראים לאבא שלי אחמד... אחמד אבו קאעוד. הוא נולד ומת באבו כביר... בסכּנת דרוויש שבאבו כביר. זה לא רחוק ממרכז אבו כביר. הוא יצא כל יום לעבודה וחזר לאבו כביר. ב־1948, רצה הגורל ונשארנו באבו כביר. עד שאבא שלי נפטר ואנחנו עברנו לשכונת אל־עג'מי. בשנת 1972 יצאנו מאבו כביר. אני התחתנתי וכל המשפחה עברו לאזור ליד פח'רי ג'דאי [בית המרקחת הירוק על רחוב אלחלווה, כיום יפת].

היום אתה עדיין בעג'מי נכון?

כן, מאז אני עדיין בעג'מי באותו מקום ממש קרוב לחג' כחיל ביפת.

מתי הביאראת הוחרמו על ידי המדינה?

היום כבר אין ביאראת חוץ מביארת דכּה וביארת אבו סיף וביארת ג'ח'לב שבבת ים, קטנה מאד משהו כמו 100 מ"ר. לא כמו זו שהייתה אצלנו, 40 אלף מטר... כלומר דונם שהדונם הוא אלף מטר [...] לקחו לנו את הביארה. בשנות השבעים. וגם את ביארת אבו רמדאן לקחו לפנינו בשנתיים־שלוש [...] וגם את ביארת ברכּאת לקחו... אבל ארמון משפחת ברכּאת עדיין קיים נמצא ברחוב באר שבע פינת עזה לא רחוק מאלנוזהא (כיום שד' ירושלים), עד עכשיו... אפילו עשו לזה שימור [...].

בשנת 1972 נעקרו בעלי הפרדסים מנכסיהם ומהפרדסים עצמם. כל הפרדסים פונו מבעליהם בהוראת "מכונת הדחפור" שנתמכת על ידי המשטרה, שהחלה להרוס את הפרדסים אשר נמכרו על ידי מסדר הנזירים, לאחר שהופעל לחץ מטעם [על] מסדר הנזירים, ובתמורה נתנו את הרכוש למנהל מקרקעי ישראל, שהשתלט על אדמות הפליטים הפלסטינים [מאז 1948]. במקום זאת, נבנו מבנים לשיכון יהודים חדשים על אדמות הפרדסים, וכך הפכה השכונה לשכונה יהודית טהורה, ממש כמו שאר פעולות המחיקה המוחלטת שהמשיכה מדינת הכיבוש לבצע לאחר 1948.

שאלה אחרונה, אם היית חוזר בזמן, היית שב וחוזר לאבו כביר?

ועוד איך הייתי חוזר. [...] אבל כמובן הייתי חוזר אם ורק אם הייתי חי בחירות ובחופש שלי... לא ככה... לא כמו עכשיו [...] לעבוד בביארה... ועם חיות המשק... הפרות... סוסים... לקטוף מהביארה את כל סוגי הפירות... היה הכל... כל מה שהטבע מציע... החל בפירות כמו אנונה, רימונים, עצי תות, ענבים, אפרסקים, גויאבה אדומה, אשכוליות... וכלה בחמוץ־מתוק... מה שאני אספר לך לא יספיק מרוב שאפשר לדבר על זה....

בית קברות שייח' מוראד[17]

ד"ר מיכל הוס

בתל א־ריש, בשטח השיפוט המוניציפלי של סכנת אבו כביר, שוכן בית הקברות המוסלמי שייח' מוראד, שהתפתח סביב מבנה קבר של קדוש מוסלמי מהתקופה הממלוכית (1260-1517), המעוטר בכתובות בערבית מהמאה ה־14. מבנה הקבר בנוי משני חדרים מחוברים שמעליהם קבועות כיפות והוא נמצא על גבעת כורכר. בפאתי המתחם נבנו בקתות חמר של פועלים חוראנים עניים, אשר השלטון הבריטי הרס בתגובה למרד הערבי שפרץ בשנת 1936. לאחר הנכבה וגירוש תושבי אבו כביר הפלסטינים, בית הקברות חדל לשמש לקבורה. חוק נכסי נפקדים משנת 1950, שהתייחס לפליטים הפלסטינים כ"נפקדים", כלל גם את נכסי הווקף (כלומר, נכסי הקהילה בפיקוח מוסדות דתיים) תחת הגדרת "נכסי נפקדים" – לרבות בתי קברות – והעבירם לבעלות המדינה.

בשנת 1969 הועבר בית העלמין שייח' מוראד למנהל מקרקעי ישראל שמכר את השטח לחברת השיכון הממשלתית־עירונית חלמיש. ב־1999 החליטה חלמיש להקים שכונה חדשה בשטח בית העלמין, ובתגובה תושבי יפו הפלסטינים הפגינו מחוץ למשרדי החברה ואף הגישו שתי עתירות לעצירת הבנייה. בית המשפט דחה את עתירתם והדחפורים של חלמיש החלו בעבודות הבנייה, תוך הפרת הבטחתה להמתין עד להכרעה בעתירה נוספת, שהוגשה על ידי תושבי יפו שמשפחותיהם נקברו בבית העלמין.

אלי עובדיה, תושב יהודי שהיה עד להריסתם של 300 קברים, קרא לכתבים ולפוליטיקאים לעצור את ההרס. בראיון לעיתון הארץ, הוא סיפר: "זה היה נורא לראות שלדים וגולגולות מפוזרים... יש לי עניין בבניית השכונה החדשה

17 טקסט זה מבוסס על מחקר אקדמאי שהתפרסם במאמר:
Michal Huss and Talia Margalit, "'You cannot really live (or die) here': Ongoing Struggles over Muslim Cemeteries in Tel Aviv-Yaffa, 1957-2020", Environment and Planning D: Society and Space. https://doi.10.1177/02637758241244595

Sheikh Murad Cemetery
Dr. Roi Boshi

مقبرة الشيخ مراد. المصدر
د. روعي بوشي

בית הקברות שייח' מוראד
ד"ר רועי בושי

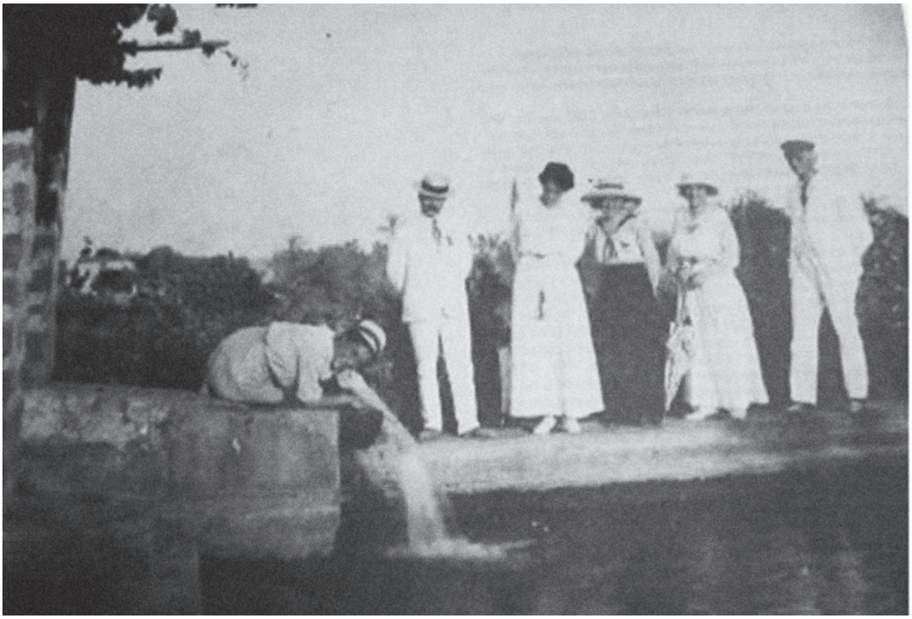

משפחת מוראד על שפת בריכה האגירה בבית הבאר, 1910
אוסף אייזלר

عائلة مراد على حافة بركة الخزان في بيت البيارة، 1910
مجموعة إيسلر

The Murad family by the edge of the reservoir pool at the Well House, 1910
Eisler Collection

אבל המצפון שלי לא היה שקט אם הייתי גר בבית שנבנה מעל קברים".[18] הנושא נדון במהלך ישיבת הכנסת ב־29 בינואר 1992, בה טען חבר הכנסת הערבי עבד אל־והאב דראושה כי ראש עיריית תל אביב, שלמה להט, "אינו איש שלום אם אינו עושה שלום בתוך עירו". דראושה גם תהה כיצד להט וראש הממשלה יצחק רבין מתכננים להכיר במדינה פלסטינית בשטחים הכבושים תוך אי הכרה בבית קברות מוסלמי בתל אביב.[19]

למרות זאת, באוקטובר 1993 התיר בית המשפט את עבודות הבנייה בטענה שבית הקברות "מוזנח" וכי לא עלה בידי העותרים להצביע על קברי משפחתם בעת ביקור במקום. חודש לאחר מכן, בית המשפט העליון פסק באופן דומה נגד הערעור, וציין כי תוכנית המתאר של תל אביב שינתה את ייעוד הקרקע מבית קברות לאתר בנייה בשנת 1988, ולכן הקהילה המוסלמית הביעה את התנגדותה מאוחר מדי. בתי המשפט בישראל התעלמו מן הסתם מהפינוי הכפוי של תושבי אבו כביר ב־1948 שהוביל ל"הזנחת" בית הקברות ומהכשלים המערכתיים בהגנה על רכוש הווקף.

18 Greenbabel Y (1992) In the works of Halamish, Graves removed. Haaretz, 27 January, 5.

19 הישיבה השלוש־מאות־ושבעים־ושמונה של הכנסת השתים־עשרה,29.1.1992.
https://fs.knesset.gov.il/12/Plenum/12_ptm_531932.pdf

Well House on 138 Herzl St.
Yara Shahine-Garable

بيت بيارة في 138 شارع هرتسل
يارا شاهين-غرابلة

בית באר ברחוב הרצל 138
יארה שאהין-גראבלה

גירוש אבו כביר וסיפוחה לתל אביב

יארה שאהין־גראבלה

החלטת האו"ם בדבר חלוקת פלסטין ההיסטורית הביאה להתגברות המתיחות על רקע לאומי. על פי החלטת החלוקה, אמורה הייתה יאפא להיות מובלעת ערבית בתחומה של המדינה היהודית. השטח שממזרח להמשכו של רחוב הרצל בואכה כביש יאפא־ירושלים ושמצפון־מזרח לכביש זה – שטח שהיה בחלקו בתחום המוניציפלי של יאפא ובחלקו בתחום בניין הערים שלה – הוצא מן המובלעת. כך, אבו כביר, הסַכְּנאת, ריכוזי המבנים שממזרח ומדרום לאבו כביר וכן השכונות היהודיות שנבנו על אדמות אבו כביר, נכללו בתחום המדינה היהודית.

התנגשויות אלימות ספורדיות שפרצו בתחילת דצמבר 1947 היו עד מהרה למלחמת עמדות, וקו התפר היה לקו חזית. יאפא נותרה מובלעת שהייתה מוקפת כמעט מכל עבריה שטח יהודי. השליטה על דרך הגישה לתל אביב מדרום הארץ ומירושלים, דרך שעברה בתחום אבו כביר, הייתה לנכס האסטרטגי החשוב ביותר שהיה בידי הפיקוד הערבי ביאפא. המשך רחוב הרצל נחסם לתחבורה יהודית, וזו הוסטה מזרחה לנתיב חלופי מדרום תל אביב, שעקף את אבו כביר מצפון־מזרח והגיע לראשון לציון.

בפברואר 1948 החלו כוחות ה"הגנה" הציוניים לפשוט על עמדות באבו כביר שמהן תקפו לוחמים ערבים ופלסטינים, כחלק מההתנגדות לפרויקט הציוני, את השכונות היהודיות הסמוכות. בתגובה תגברו הערבים את כוחם במקום, ועצמת הלחימה גברה. במרס החלו הצדדים להשתמש במרגמות, חלקן תוצרת בית, כמו מרגמת הדווידקה (לפי דברי ההיסטוריון יוסף עספור) שהרעש שיצרה היה גדול מהנזק שגרמה, ושהפילה אימה על תושבי אבו כביר, ורובם הגדול נמלטו מבתיהם לבלי שוב. למעשה, כוחות ה"הגנה" הטילו מצור על יאפא.

המבצע הראשון נגד אבו כביר בוצע ב־13 בפברואר 1948. ארבע מחלקות ציוניות תקפו את השכונה מכמה עברים. שתיים מהן לא הצליחו לפרוץ את קו הביצורים הפלסטיני ונאלצו לסגת. מחלקה שלישית הצליחה להסתער ולפוצץ ארבעה בתים. המחלקה הרביעית תקפה מכיוון דרך ירושלים והסתערה על המפקדה הפלסטינית.

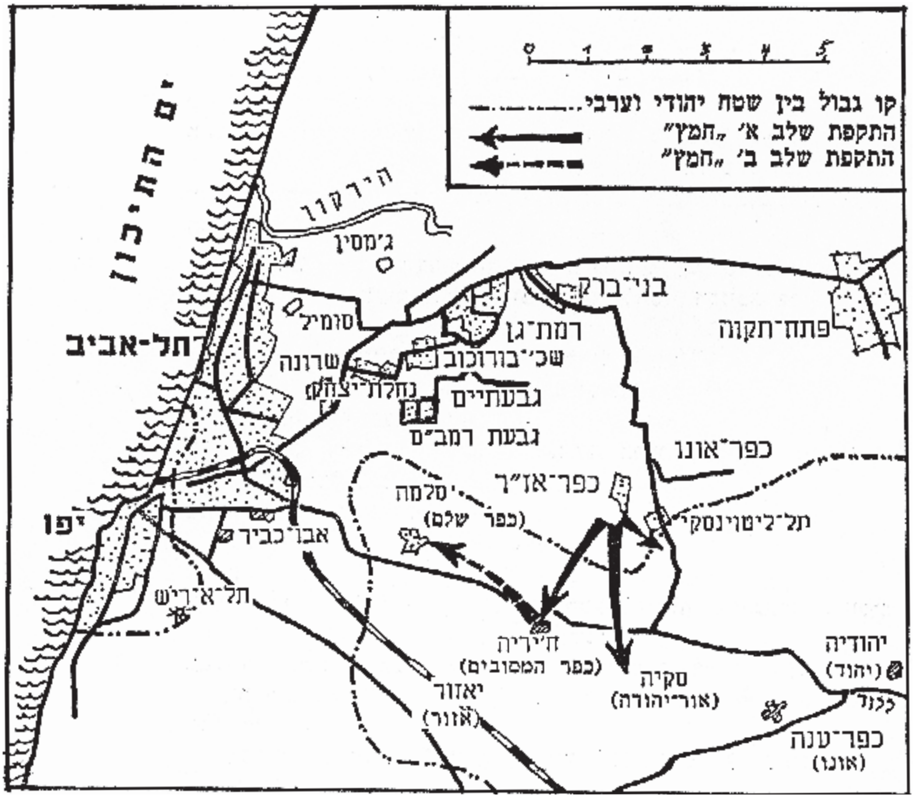

התקפות ההגנה באזור יפו هجمات الـ "هاغاناة" في منطقة يافا Haganah attacks in Yaffa area

אתר ארכיון ההגנה موقع أرشيف الهاغاناة Hagana Archive Website

במרכז השכונה. כוחות ה"הגנה" הצליחו להרוג את המפקד עבד אל רחמן אבו רחמה וסגניו. בקרב זה נהרגו 13 פלסטינים.

הלחימה בחזית יאפא־תל אביב התעצמה עם מתקפת האצ"ל על מנשיה ב־25 באפריל 1948, בניסיון שלא צלח לכבוש את יאפא. ב־28 באפריל עבר מוקד הלחימה מזרחה, כאשר פתחה ה"הגנה" במבצע חמץ,[20] אשר הביא לחיזוק טבעת הכיתור היהודית סביב יאפא. לאחר כינונה של הפסקת אש ב־1 במאי התקיימה יאפא הערבית בחסדם של כוחות הצבא הבריטי. מספר ימים לאחר מכן, ננטשו שכונותיה החיצוניות ובהן אבו כביר על ידי מגיניהן ונפלו לידי כוחות ה"הגנה".

20 השם נבחר כיוון שהמתקפה בוצעה בתקופת חג הפסח וכן כיוון שמטרתה הסופית היתה טיהורה האתני של יאפא, כשם שיהודים מאמינים מטהרים את בתיהם מחמץ לקראת הפסח. באותם הימים ממש התנהל בחיפה מבצע "ביעור חמץ", שהביא לאותה התוצאה.

בנסיבות אלה ולנוכח הפינוי הצפוי של הכוחות הבריטיים ב־15 במאי, פנו מנהיגי העיר שעוד נותרו בה לנהל משא ומתן עם הצד היהודי. ב־13 במאי נחתם הסכם הכניעה. למחרת היום, עם צאת הבריטים, השתלטה ה”הגנה” על יאפא והטילה עליה משטר צבאי.

הלחימה גרמה להרס רב של מבנים ותשתיות באבו כביר ובסביבתה. לאחר הכיבוש ונפילת יאפא, שונה שמה של אבו כביר ושורטטו גבולותיה של השכונה. כיום שמה הרשמי הוא ”נווה עופר”, אך שמה המקורי מקובל בהרבה בפיהם של ערבים כמו גם יהודים. לאחר הכיבוש הישראלי, השתנתה אבו כביר כליל. ובכל זאת, אף שמאפייני השכונה נמחקו, כמה בתים שרדו לאורך השנים, בין היתר בזכות פלישתם של מתיישבים יהודים.

צפונית לשכונת אבו כביר, שרד מבנה ענק (כיום על דרך בן צבי), עם שתי קומות וחלקת אדמה מסביב. הבניין היה שייך למשפחת אל־עזה (العزّة). כמו רוב המשפחות פלסטיניות העשירות, היא עזבה את הארץ והיגרה לארה”ב (כך לדברי ההיסטוריון יוסף עספור ובן שכונת אבו כביר יוסף אחמד אבו קאעוד). בית אל־עזה היה בית באר ובפרט מ־1954 עד 2007 היה משכנו של מועדון קליעה כביר. רבים מבני משפחת אל־עזה גורשו במהלך הנכבה. לאחר הכיבוש הוחל על הבית חוק נכסי נפקדים והצבא הישראלי שתפס את הבית במהלך המלחמה נשאר בו.

עד 1948, אבו כביר הייתה סמוך למרכזי התעשייה והמסחר של מרחב יאפא ותל אביב, אבל השטח סביבה היה בנוי בדלילות, ורובו היה בעל אופי חקלאי. גורמים כעיריית תל אביב, חברות בנייה ציבוריות והסתדרות העובדים הכללית היו מעוניינים לפנות את התושבים היהודים שהשתכנו במקום לאחר 1948, אלא שחלופה לשיכונם לא הייתה בנמצא. ב־10 בדצמבר 1948 סופחה השכונה לתל אביב.

הגורם הראשון שהחל לפתח את אזור אבו כביר היה חברת שיכון ההסתדרותית, חברת הבנייה הגדולה במדינת ישראל בעת ההיא, שביקשה להקים שיכון גדול עבור ותיקי ההסתדרות. יוזמה זו עוררה חברות בנייה ציבוריות נוספות לדרוש הקצאת שטחים מקרקעות אבו כביר על מנת לבנות שיכונים לאנשי צבא קבע ולחיילים משוחררים, ולחברי תנועות פוליטיות שונות. בתחילת 1950 הוחל בהעברת קרקעות לקק”ל על מנת שתקצה אותן לחברות שנטלו חלק בבניית שכונה חדשה בשם קריית שלום. היקף השטח עמד על 880 דונם, ותוכנן להקים עליהם 4,400 יחידות דיור. השטח היה בחלק המזרחי של אבו כביר ועיקרו פרדסים ושדות, אך נכללו בו גם עשרות מבנים ערביים לשעבר.

לאחר גירוש 48, נושלו בעלי הפרדסים מנכסיהם, אך חלקם (לדברי עספור) המשיכו לעבוד בהם; פלסטינים שהיו בעלי אדמות ולא גורשו עבדו למען בעל הבית החדש של אדמתם, לעתים אפילו תוך יחסי כבוד, או לפחות ללא עוינות, במערכות יחסים שנמשכו שנים ארוכות. בפרדסים בפרט, נוכחותם של הערבים הייתה חיונית, כי מדובר באופרציה מאד מורכבת, בפרט הפעלת המשאבות החשמליות, ובמקרים רבים פשוט לא ניתן היה להפעיל את הפרדסים בלעדיהם. בשנת 1972 נהרסו הפרדסים ובמקום זאת, נבנו מבנים לשיכון מהגרים יהודים חדשים. כך הפכה אבו כביר לשכונה יהודית טהורה, ממש כפי שאירע בכל יתר חלקי הארץ הכבושה.

Gluska Tiles on 130 Herzl St., one of the last buildings that remained from *Saknat* Hamed

Barak Mayer

ورشة بلاط غلوسكا، شارع هرتسل 130، واحد من المباني الأخيرة التي ظلت من سكنة حامد، بلطف من

باراك ماير

מרצפות גלוסקא, הרצל 130, אחד המבנים האחרונים שנותרו מסכנת חאמד

ברק מאייר

מרצפות גלוסקא:
עדות יהודית מאבו כביר

אורי קינן

חילופי האש בין יהודים מתל אביב ופלסטינים מאבו כביר – שעמדה על גבעה וחלשה על הדרך לירושלים – נמשכו חודשים. עד שבסוף אפריל 1948, הבחינו אנשי ה"הגנה" בדרום רחוב הרצל בשקט מוזר. אותו לילה עבר ללא ירי וכשעלה הבוקר נבחרו שלושה לסייר במעלה הגבעה אל השכונה. ביניהם היה סבא שלי, צבי קינן. כשהם עלו אל הכפר הם נוכחו שהוא ננטש בחופזה ולא נותר בו איש. בתים עמדו שוממים. רהיטים וכלי בית היו מפוזרים לכל עבר. סבא שלי הבחין במכונת תפירה "זינגר". בילדותו כשעוד חיו בפולין עבד אביו כחייט והמכונה עם מנגנון הדוושה והעיטורים מצאה חן בעיניו. הוא לקח אותה אליו הביתה. כשהייתי ילד שיחקתי בה.

שישים שנים אחר כך עברתי אני לגור באזור. הבית אותו שכרתי נבנה על ידי בעל הבית שלי, יוסי אלעזר, כהרחבה לצריף בו גדל. אביו של יוסי קנה את הצריף והשדה סביבו ב־1953 מפלסטיני שעבר לגור ברחוב קדם. משפחת אלעזר הגיעה שנתיים קודם לכן מבולגריה לעכו. האב נעזר בקרובי משפחתו כדי לאסוף את 500 הלירות הנדרשות לקניה וסגר את העסקה בלחיצת יד, ללא רישום בטאבו. שנים אחר כך כשנתבקש מהרשויות לשלם 100 לירות נוספות כדי להסדיר את הבעלות על השטח, כבר לא נותר לו די כסף לשלם. במשך כל עשר השנים בהן גרתי שם עם משפחתי היו מגיעות בדואר דרישות תשלום כמה פעמים בחודש.

זה היה מרחב מוזר. שדה בוּר מוזנח, ומשובץ בקמצנות במבנים מאולתרים או הרוסים, בריבוע שבין רחובות בן־צבי לנס לגויים ובין גרינבוים להיינריך היינה. במרכזו הריק עמדה חורשת עצים דלה שבה שרידי בסיס צבאי קטן שעמד שם פעם, הורד בבולדוזר, אך חלק משרידיו לא פונו. מעת לעת היה ניתן לראות תן מטייל משוטט בשטח הפתוח שבסופו תחנת דלק ברחוב בן צבי (הדרך הישנה לירושלים) שבכניסה לה עומד תותח 20 מ"מ מאלה ששימשו ב"מבצע חמץ". פרט לכמה משפחות ושוכרים נוספים היו שם מכולת, שני בתי כנסת, נגריה, מרכז תמיכה לנגמלים מסמים וחנות חומרי בניין. באחד הבניינים עליו היו כתוב "חומרי בניין" גרו בצפיפות פועלים

סינים. לרחובות לא היו שמות ורשמית נרשמו כל הבתים כנמצאים בכתובת "נס לגויים 53" שהיא כתובתו של בית הספר אורט שעמד סמוך לכניסה לבלוק.

בגינת הבית ששכרתי היו מספר עצי תפוז ועץ חושחש ישן שהעידו על הפרדסים שעמדו שם קודם לכן. עצי חושחש הם הבסיס לעצי ההדר האחרים שמורכבים עליהם כחוטרים. לעתים קרובות היו בעלי פרדסים משאירים אותם כפי שהם, קוצניים ובעלי פירות קטנים ומרים, כדי לסמן את גבול החלקות שלהם. כל שנות חיי שם תהיתי אם עץ החושחש היה בגבולו של פרדס ישן או שמא נועד להרכבה שלא בוצעה בגלל המלחמה.

כשבני הראשון נולד הייתי לוקח אותו בעגלה לטיולים ארוכים אל אזורים שונים של יפו ותל אביב. לא פעם חשבתי בעודי הולך צפונה בהרצל שאני חולף על פני היכן שעמדה העמדה המבוצרת בה שמר סבא שלי בזמן המלחמה. על כמה מהבניינים הישנים באזור עדיין היה ניתן לראות פגיעות קליעים, כמו באחד התריסים של בית העסק "מרצפות גלוסקא" שצוין בשלט שלו שהוא קיים מ־1936. לא פעם תהיתי על סיפורו של מקום זה אך לא יצא לי לבקר בו עד לעבודה על חוברת זו.

"מרצפות גלוסקא" יושב ברחוב הרצל 130, במעלה הגבעה ממנה חלשה פעם אבו כביר על דרום מזרח תל אביב. ב־1936 פתח שם יעקב גלוסקא את בית המלאכה יחד עם שותפו הערבי ח'ליל אבו שינדי. יחד הם ייצרו מרצפות מצוירות שעיטרו את בתי יפו ותל אביב. על קירות בית המלאכה ניתן לראות הדוגמאות של ערבסקות צבעוניות ליד צורות גיאומטריות מונוכרומטיות כמין קטלוג של אופנות שחלפו או נמחקו.

ב־1948 פחד אבו שינדי על חייו וחיי משפחתו ויצא לעמאן. בהסכם לחיצת ידיים הוא מכר לשותפו היהודי את חלקו בעסק בתקווה לשוב כמה חודשים אחר כך בתום הקרבות. הוא לא שב לביתו ולאדמות שהחזיקה בהן משפחתו ליד מסגד חסן בק אך שני השותפים הישנים זכו להיפגש מחדש בעזה אחרי 1967. אבנר גלוסקא, בנו של יעקב הממשיך את העסק המשפחתי אחרי שאביו פרש ממנו ובנו עדי עובד איתו גם הוא, אך רוב הזמן אבנר לבדו בחנות, עדיין מייצר אריחים בעבודת יד אף שהגיע מזמן לגבורות.

"זו עבודה פיזית קשה אבל אני מתרגל יוגה כל יום כבר 40 שנה. רוב הזמן היו לי עובדים ערבים כי יהודים לא התמידו בעבודה. היה להם קשה מדי. אין אף מפעל פעיל כיום למרצפות בארץ בגלל היבוא", מספר אבנר. כיום ידועה "מרצפות גלוסקא" כנקודת ציון קוריוזית בסיורים ביפו ודרום תל אביב לא פחות משהיא משמשת כעסק, סממן להיסטוריה שנמחקת מהמרחב. אפילו התריס עם חורי ירי מהקרבות ב־1948 הורד אחרי שנהג איבד שליטה על רכבו עלה על המדרכה ופגע בו.

השטח שבו התגוררתי בשולי אבו כביר כבר פונה כולה. מעט התושבים שנכסיהם היו רשומים בטאבו קיבלו פיצויים, אך הרוב נאלצו להתמודד עם תביעות ענק ועיקולי חשבונות עד שהסכינו להתפנות ללא פיצויים. תוכניות השטח המוגדר כ"מתחם נס לגויים" כוללת הקמה של בנייני עסקים ומגדלי מגורים בקנה מידה של אלפיים יחידות דיור. ההיגיון של מחיקה של אוכלוסיות שלמות בשם הלאומיות פינה את מקומו להיגיון של מחיקת אוכלוסיות ותיקות בשם כוחות השוק.

ברצוני לסיים בנימה אישית. כשלקחתי על עצמי את המשימה הזו, לראיין יהודים ותיקים מאבו כביר, ציפיתי להיתקל בעוינות, הסתרה של העבר הערבי וחוסר נכונות לדון בנושאים הללו בזמן מלחמה. אך להפתעתי, האנשים איתם דיברתי, אבנר גלוסקא, יוסי אלעזר ואשתו עדנה, היו לא רק נכונים לדבר על העבר, הם התאבלו עליו. מול מציאות של זוועה יומיומית וייאוש הם התרפקו על זיכרונות ותהו אם אי פעם יהיה אפשר לחזור שוב לחיים בחברה רב לשונית, בה היה מקום לחברויות שחצו גבולות של דת ולאום.

שימור או חזיון שרב?

יארה שאהין־גראבלה

בריאיון עם יוסף עספור, היסטוריון יליד יאפא שגדל כילד באבו כביר, הוא מספר מה הוביל אותו לחקור את השכונה כמקרה בוחן. עספור מתחיל בכך שבכדי שאומה תכונן זהות לאומית עליה לעבוד בכמה מישורים. עליה, תחילה, לספק היסטוריה, ליצור נרטיב, לכונן זהות וזיכרון קולקטיבי. לאחר מכן, אם מדובר בהקשר קולוניאלי־התיישבותי, עליה למחוק את הזהות הנגדית, הילידית של המקום. עספור מספר כי למד לתואר ראשון ושני באוניברסיטת תל אביב אשר הוקמה על שרידי הכפר אלשיח' מואניס. אחד הקורסים שלמד, "הנצחה וזיכרון", הוביל אותו לשאול לא מעט שאלות על אבו כביר, או כפי שהוא מכנה אותה, "גבעת החמציץ" (تلة الحمصيص), כמענה לצריבת אבו כביר בתודעה כמקום המזוהה רק עם הכלא.

עספור מצביע על אבו כביר כפרק כאוב בתולדות פלסטין, ויאפא בפרט. בריאיון עמו, ובתיאור כמעט ציורי כאילו ניצבת מולו מפה, עספור משרטט בפניי אזורים באבו כביר ותוך כדי כך מזכיר את פרקטיקת בניית האנדרטאות אשר לה שיקול דעת פוליטי קולוניאלי. לדבריו, אזור הגן באבו כביר נקרא תחילה, לאחר הכיבוש, "גן ההגנה", לזכר לוחמי ארגון ה"הגנה" אשר נהרגו בעת כיבוש יאפא. הוא מציין את ספרה של נוגה קדמן, "בצדי הדרך ובשולי התודעה" אשר דן בדחיקת הכפרים הערביים (לפתא, אל־טנטורה, ומאות כפרים ערביים אחרים) שרוקנו ב־1948 מהשיח הישראלי ומצביע על אידאולוגיית הייהוד שבבסיס פעולות המחיקה. השבת הכפרים המרוקנים לתודעת הישראלים מוצגת כחיונית להתמודדות אמיתית עם שורשי הסכסוך בהווה ולהתוויית הדרך לדה־קולוניזציה ופיוס עתידי.[21] עספור ממשיך ומרחיב כי כפי שעולה ממאמרו של ההיסטוריון־גיאוגרף ארנון גולן, "אבו כביר: מיישוב כפרי לשוליים עירוניים" (שהוזכר לעיל

[21] נגה קדמן, בצדי הדרך ובשולי התודעה: דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב־1948 מהשיח הישראלי (מבשרת ציון: ספרי נובמבר, 2008)..

בעמ׳ 12), ההטעיות האופטיות והמחיקה הנופית והמרחבית השיטתית ניכרות עד מאד – הן במרחב עצמו והן ברוחו של המחבר.[22]

לאחר כיבוש פלסטין וגירוש תושבי השכונה, היא סופחה לתל אביב בדצמבר 1948,[23] והמון משפחות יהודיות פלשו והתיישבו בבתיה הנטושים. העירייה והממשלה החליטו להרוס את מרבית המבנים הקיימים, מחשש שיגיעו להסדר מדיני עתידי שבעקבותיו ישובו הפליטים. לכן, בשנת 1950 העבירה המדינה אדמות מהשכונה לקק״ל. הפרדסים בבעלות פלסטינית לשעבר סופחו אף הם במהרה לשכונות יהודיות. מרבית השטח נהרס בהוראתה של עיריית תל אביב. בשנת 1949 הפך מבנה המשטרה המנדטורי לבית מעצר אבו כביר. בשנת 1951 ניטע יער מולו בשם ״יער המגנים״ (לימים, ״פארק החורשות״) לזכר תוקפי יאפא. בשנת 1954 מתחם הבית של משפחת אל־קסּאר (القصّار) הפך למועדון צליפה של הצבא ולמרכז גדנ״ע. הגן הבוטני אף הוא חזיון שרב, שמצייר את המרחב כמעין־מדעי, יצירה כלשהי בלב המחיקה וההכחשה. ״פארק החורשות״ של ימינו יפה אמנם, אך גם הפעם מדובר בכלי למחיקה, השכחה והכחשה. כאשר בשטח היסטורי נתון מתקיימים זה לצד זה מתחמים מסוגים רבים ושונים, ניתן לראות בכך עדות למאמצי השתלטות כוחניים אשר באים לידי ביטוי בהרס, מחיקה, כיסוי והסתרה.

בשנת 1955 הוקם באבו כביר המכון לרפואה משפטית – או כפי שנהוג לכנותו ״המכון הפתולוגי״ – שהתחיל את דרכו כחלק אוניברסיטת תל אביב והושאר מאחור כשהאוניברסיטה עברה למרחב אחר. לפי אמנון בר אור, אדריכל ומומחה לשימור ושיחזור מורשת, המושג ״מרחב מבוכה״ אשר אותו פיתח ואף כתב עליו במסגרת גיליון ״אבו כביר״ בכתב העת ״מארב״ מתאים לתיאור השכונה. בר אור מצביע על מרחב המבוכה באבו כביר ככזה המורכב מאיים מבודדים ומנוכרים זה לזה, בעלי משמעויות תרבותיות שונות ומתנגשות.[24] שרידי בתי הבאר – ה״ביארות״ של יאפא מן המאה ה־19 – היוו את הגרעין הראשון של יציאה מהחומות וקיום פעילות חקלאית משולבת עם ארמונות עשירי יאפא.[25] כיום מקומות אלו נותרו ללא בארות, ללא מים וגם ללא פרדסים. שרידי הסַכְּנאת אוכלסו במשפחות מהגרים יהודים. מטעי ההדרים – ששלטו עד סוף שנות ה־40 בכל המרחב ממזרח ליאפא – נעלמו לחלוטין מהנוף והזיכרון הקולקטיבי.

כל אלו יוצרים בסופו של תהליך מרחב חסר כל אוריינטציה. לדברי עספור כלל אין זה מקרה, מדובר על ניסיון די מוצלח של הטעיה אופטית ומרחבית. כמרחב פלסטיני, אבו כביר נמחקה מהזיכרון הישראלי. באמצע השכונה נסלל המשך רחוב הרצל שהפך למרכזי, ובצדה המזרחי של השכונה ניטע פארק החורשות. בתוך הפארק ניתן לראות עתה אך ורק את בריכות המים אשר השקו את עצי פרי ההדר. ובתחילת הפארק, ליד הכניסה מרחוב בן צבי, ממוקם המרכז הפתולוגי, כאשר בצד שמאל בריכת מים. בפארק יש גן משחקים לילדים וכמה עצי פרי, אך אין שום זכר או שלט אשר מנציח את השכונה או מראה שכאן גרו פלסטינים, שהייתה להם היסטוריה. זה מה שהופך את הפלסטיניוּת לא־היסטורית.

22 גולן, ״אבו כביר״.
23 יאפא עצמה סופחה לתל אביב באוקטובר 1949.
24 אמנון בר אור, ״ארכיפלג המבוכה – מחשבות על שימור באבו כביר״, מארב (אביב 2021). https://maarav.org.il/2021/04/29/%D7%90%D7%A8%D7%9B%D7%99%D7%A4%D7%9C%D7%92-%D7%94%D7%9E%D7%91%D7%95%D7%9B%D7%94-%D7%9E%D7%97%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%AA-%D7%A2%D7%9C-%D7%A9%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%A8-%D7%91%D7%90%D7%91%E2%80%8E%D7%95/
25 קמינר, ״בין בתי הבאר״.

בית באר ברחוב
פנחס לבון 16
מאיה יבין

بيت بيارة في شارع
بنحاس لافون 16
مايا يافين

Well House in
16 Pinkhas Lavon St.
Maya Yavin

מכיוון שחוברת זו מבקשת גם לחשוב על הנכבה המתמשכת ועל העתיד, יש לציין כי חברות הדיור הציבורי מהוות שחקניות מרכזיות במציאות היפואית של ימינו. המשולש שבין התושבים או מה שמכונה "דיירים מוגנים",[26] החברות והעירייה מגלם זיקה קולוניאלית. כדי להבין את משבר הדיור ביפאפא ואת תפקידן של חברות הדיור יש לחזור לחוק נכסי נפקדים, תש"י-1950.[27] העירייה מתפקדת כזרוע של המדינה (והאפוטרופוס לנכסי נפקדים) אשר מנשלת את הדיירים ומספחת את הנכסים, אשר רובים מועברים למינהל מקרקעי ישראל ומשם לחברות הדיור. החברות מפריטות את הנכסים וכך ההיצע והביקוש תלויים בשוק ה"חופשי". מדיניות זו רומסת את קיומן וקיומם של הפלסטינים ביפאפא וחברות מוחלשות נוספות בעיר, שהוחלשו שנים על גבי שנים בצורה שיטתית על ידי עיריית תל אביב הקפיטליסטית והקולוניאלית.

26 להגדרת "דייר מוגן" לפי חוק הגנת הדייר, ראו:
https://www.kolzchut.org.il/he/%D7%93%D7%99%D7%99%D7%A8_%D7%9E%D7%95%D7%92%D7%9F_%D7%9C%D7%A4%D7%99_%D7%97%D7%95%D7%A7_%D7%94%D7%92%D7%A0%D7%AA_%D7%94%D7%93%D7%99%D7%99%D7%A8
27 לטקסט החוק, ראו: https://www.nevo.co.il/law_html/law01/313_001.htm

Abu Kabir during the battles

From the book From Riots to War: Chapters in the History of the Defense of Tel Aviv (published by the Haganah Headquarters in Tel Aviv, 1949)

أبو كبير خلال المعارك

مقتبس من كتاب
"الأحداث الحرب:
تفاصيل من الدفاع عن تل ابيب".
(إصدار: قيادة الهاغاناه في تل أبيب،
1949)

אבו כביר במהלך הקרבות

מתוך הספר ממאורעות למלחמה,
פרקים בתולדות ההגנה על תל־אביב
(בהוצאת מפקדת ההגנה בת"א, 1949)

סכּנת אל־עראינה פינת הרצל

ברק מאייר

ב־2006 עברתי לראשונה לתל אביב, לדירה ברחוב סלמה פינת הרצל. חלפו עוד 14 שנה בטרם נכנסתי, או בכלל שמתי לב, לסמטה שנמצאת ממש מול ביתי. סמטה כל כך שולית שלא ניתן לה אפילו שם - היא נקראת רק "1133". רק בדיעבד התברר לי שאותה סמטה, המובילה לגבעה קטנה, התחילה את דרכה כיישוב פלסטיני, שקדם בהרבה למדינת ישראל ואף לתל אביב - סכּנת אל־עראינה.

ספרה של נגה קדמן על הכפרים שנחרבו בנכבה של 1948 נקרא "בצדי הדרך ובשולי התודעה". לסיפור של כפרי/שכונות אבו כביר אפשר אולי לקרוא "על הדרך עצמה ומחוץ לתודעה". עובדי הפרדסים העניים שחיו בסַכְּנאת - סַכְּנאת אבו כביר, סכּנת חאמד, סכּנת אל־עראינה וכו' - האנשים הפשוטים שאכלסו את אזור דרום תל אביב, לפני שהפך לדרום תל אביב, לא היו מספיק "חשובים" בעיני המשכילים והמלומדים בכדי להיכנס לספרי ההיסטוריה.

כך נמחק לו עולם שלם, לא רק בהיסטוריוגרפיה הציונית, שנוטה להעלים את ההיסטוריה של דרום תל אביב כולה - "העיר השחורה" כמו שקרא לה שרון רוטברד כדי להנגידה עם "העיר הלבנה", משוש הציונות - אלא גם אצל "ההיסטוריונים החדשים" וחוקרים פלסטינים. אפילו אצל מומחים לנושא הנכבה וגופים המתמקדים בנושא העבר הפלסטיני הנעלם והמועלם של הארץ, הסַכְּנאת כמעט ואינן קיימות. הן אינן נכללות ברשימות הכפרים שהוחרבו בנכבה, שכן היו רשמית חלק מיפו. במפת הנכבה של תל אביב, שהוציאה זוכרות ב־2007, רוב הסַכְּנאת לא סומנו כלל, אלא רק המפורסמת ביניהן - אבו כביר. באתר המקיף מאוד Palestine Remembered כמעט ואין מידע על אבו כביר ואחיותיה הקטנות, ומה שיש נבלע בתוך המידע המקיף על יפו פרופר, העיר העתיקה והחשובה. לבסוף, גם עובדת היותן צורת התיישבות יוצאת דופן - רשמית חלק מיפו, מחוברות אליה בחבל הטבור אך ממוקמות בפועל מחוץ לה - לא סייעה לשימור זכרונן.

ואם בארזים נפלה שלהבת, מה יגידו אזובי הקיר? כך גם אני, שמאלן רדיקלי מגיל צעיר, שתמיד החשיב עצמו כאדם שמתעניין בהיסטוריה והתגורר כמחצית מחייו בדרום תל אביב, לא ידעתי דבר על העבר הפלסטיני של האזור. למעשה, לא ידעתי שבכלל התקיים עבר כזה!

ברגע שהבנתי שקיים עולם שלם מסביבי שלא ידעתי על קיומו, התחלתי לראות את המרחב

בצורה שונה לחלוטין. אדם מן השורה יביט על השטח הסבוך שמול מועדון הבארבי הישן ולא יראה דבר מלבד שיחים וזבל. כשאני מסתכל לשם, בעיני רוחי אני רואה גם את מה שהיה – את הפרדס והבאר והמסגד ובית הקפה, את הפועלים אחרי יום עבודה, את העגלה עם הסוס שדוהרת לכיוון דרך יפו־ירושלים, את הילדים שמשחקים ברחוב. אני רואה גם את הלוחמים הפלסטינים יורים לכיוון שכונת גבעת הרצל, לעבר בתיהם של המתנחלים היהודים שבאו להחליפם. ואת גופות התושבים שנהרגו בפשיטה של אנשי ה"הגנה". ואת המשפחות בורחות מבתיהן, חסרות כל, משוכנעות שיוכלו לחזור בקרוב. לאור מה שראיתי בעיני רוחי, בניתי את הסיור המצורף במשך שנים של חקר ותיעוד האזור. אני מקווה שהוא יעזור לכם לראות את המרחב בעיניים אחרות, ולו להרף עין.

קשה לדעת איך ייראה המצב בארץ בשנים הקרובות, אך אני מקווה שחוקרי העתיד ימשיכו לחקור את העבר הפלסטיני החבוי של הארץ, כולל זה שנמצא מתחת לאף אך לחלוטין מחוץ לתודעה. עוד אייחל שהם אף יעשו זאת בפלסטין חופשית, עם צדק ושוויון לכל, כולל לאותם אנשים שההיסטוריה שכחה ולצאצאיהם.

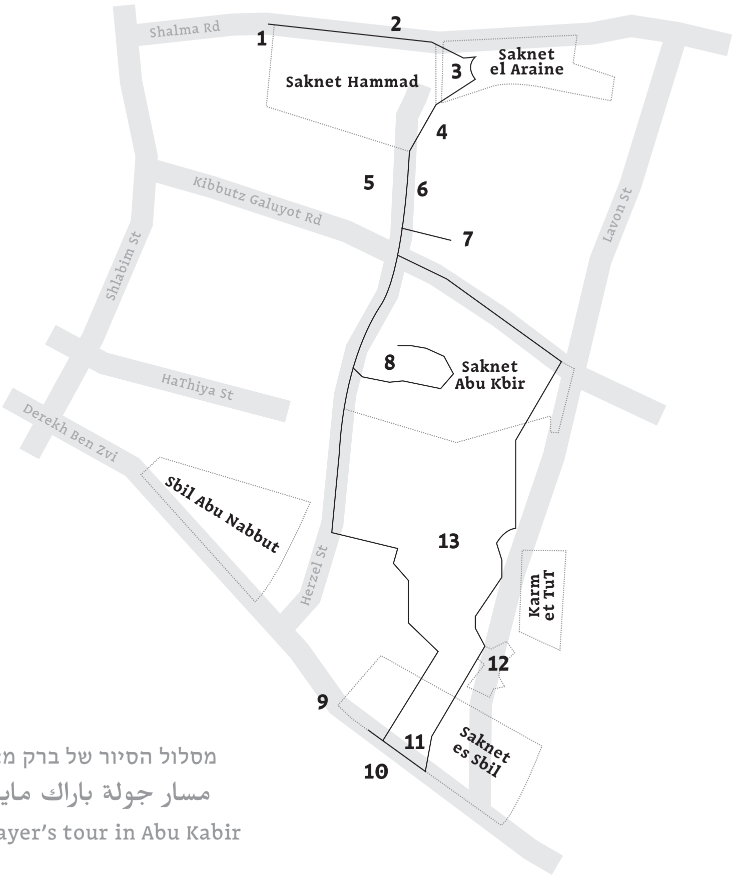

מסלול הסיור של ברק מאייר באבו כביר
مسار جولة باراك ماير في أبو كبير
Map of Barak Mayer's tour in Abu Kabir

	שם האתר	כתובת	הערות
1	חנות "חדרים"	בן עטר 14-16, דרך סלמה 48	אחד מבתי הבאר של פרדס חאמד
2	בית המשביר המרכזי	דרך סלמה 60	מפקדת החזית של ה"הגנה" ב־1948
3	סכנת אל־עראינה וסכנת חאמד	1133 סמטת הש"ך	
4	מרצפות גלוסקא 1936	הרצל 130	
5		הרצל 136, רבנו חננאל 30	אחד מבתי הבאר של פרדס חאמד
6		הרצל 140	אחד מבתי הבאר של פרדס חאמד
7	מבנה מנדטורי בשכונת גבעת הרצל	הפטיש 5, המנור 1	מבנה מהתקופה המנדטורית, שישב בקו התפר בין שכונת גבעת הרצל לסכנת אבו כביר, אשר בחזיתו הדרומית ניתן עדיין לראות חורי קליעים
8	סכנת אבו כביר	3785, 3784, 3783	
9		דרך בן צבי 68-70	"הבית הצהוב" - בית באר
10		דרך בן צבי 78	ביארת אל־עזה
11		דרך בן צבי 77-81, פנחס לבון	סכנת אל־תורכי / אל־סביל
12		פנחס לבון 16	ביארת מוסאי
13	קורטילה	פרופ' מנדלסון היינריך 19-21 (לשעבר רח' עופר כהן)	בית באר

Research tour, Abu Kabir
("Park HaHorshot")
Maya Yavin

جولة بحثية، أبو كبير
("متنزه هحورشوت")
مايا يافين

סיור מחקר באבו כביר
("פארק החורשות")
מאיה יבין

אבו כביר: זעקה שתוקה המהדהדת מילדות

עמי אשר

תחת משקל הסתימה הכבד מנשוא, סתימת פיות וסתימת בארות, אין לעתים מנוס מהרחקת עדות על מנת להבין את שראו עיניך, ובעיקר את שכשלו או סירבו לראות. לפני שנים רבות, עוד בטרם זכיתי להכיר את זוכרות, נסענו אשתי ואני לטיול בצ'ילה. כשנחתנו בבירה סנטיאגו, העמסתי על כתפיי את בננו הפעוט ויצאתי לסייר ברחובות העיר. שוטטתי בלי תכלית, ועד מהרה נשאוני רגליי אל הכיכר המרכזית. נפעמתי מהמראה: מולי ניצב בניין הפרלמנט המפורסם. לא יכולתי שלא לזהותו כיוון שימים ספורים לפני טיסתנו צפיתי בסרט תיעודי על ההפיכה ב־1973, אותה רקח ה־CIA בשיתוף חיל האוויר הצ'יליאני ומפקדו פינושה. ראיתי איך המטוסים הפציצו את הבניין, וכיצד מצא בו הנשיא הקומוניסטי הנבחר איינדה את מותו ב"התאבדות". חשבתי שזו הזדמנות נהדרת ללמוד עוד על המאורע המכונן, ורצתי עם המנשא אל עבר הכניסה.

ושם מצאתי... כלום. לא שלט, לא כתובת, לא אנדרטה. סתם פרלמנט. עוד יכולתי לשמוע באוזניי את קול היריות, אבל בעיניי לא ראיתי דבר. התחלתי ללכת מסביב למתחם הענק – ולא מצאתי. ואז עלה בתוכי קול מאד שפוי, קר ואכזר, שאמר – מה הפלא? אצלנו זה אותו דבר.

אין באבו כביר ולו שלט אחד שיעיד על אסונה. שילוט סלקטיבי הוא אחד מאמצעי המחיקה האלגנטיים של הציונות. הוא חזק במיוחד מכיוון שאותה ציפייה לשלט, שבצ'ילה היא פחות מקובלת אולי (כפי שאמנם העידו כמה צעירים ששאלתי על כך בכיכר), לנו כאן בבית היא טבע שני, כיוון שארצנו משולטת עד לזרא. כשהייתי אני הילד, זו היתה תרגולת קבועה. בכל מקום שאליו הגעתי עם הוריי לטיול, הייתי מייד רץ אל השלט של קק"ל ללמוד על המקום – להתמצא. למלים הללו החרוטות בעץ היה הד של אמת. ולא שהשתוקקתי במיוחד לאמת, זה הגיע בגיל מאוחר יותר. אז היא היתה עדיין מובנת מאליה, מובלעת כפשוטה. לא העליתי על דעתי שידידי, השלט, ישקר לי במצח נחושה.

לצד נפקדותם המהדהדת של השלטים מהנוף, לא רק בסנטיאגו הרחוקה אלא ביפו הקרובה ללבי, נוכחים באבו כביר של ימינו כעדים אילמים שרידי בארות ומבני השקיה לענף הפרדסים. אולי מוטב לומר אלמים למחצה, עדים מגמגמים, רעולי פה,

שבד קשור להם מאחורי ראשם, שפתיהם מתוחות לאחור עד לובן כאב, והם צורחים בקולי קולות. במקרה הטוב, נשמעת מפיהם אנקה, וגם לשם כך יש להטות אוזן, וזו היא לנו מלאכה קשה שאין כמותה. שכן האנקה הזו כל כך הורגלנו בה, כל כך היא חלק מהאוויר והאווירה, עד שהיא נשמעת כשם שנשמעות המכוניות בדרך בן צבי, או כשם שנשמעים הילדים המשחקים בפארק החורשות. כך אנו מסוגלים לשוטט ברחובות אבו כביר שאינם, בלי לתהות על קנקנם, ודאי שלא לצפות לשלט, ולהתבשם מניחוח אותנטיותם המזהרת. שהרי לשם מה באו אחרים ואני ליאפא, אם לא כדי לגעת באותנטי? עם כל בית שאנו מקימים, כל כביש שאנו סוללים, מרחיקים אנו את האותנטיות מעלינו עד שנדרשים אנחנו לחפור עמוק יותר באדמה כדי להחיותה – כאמור, למחצה.

סמוך יותר לביתי ביפו ניצב לו עוד זומבי שכזה ששוחרר מעפר ושוחזר לתפארה. בעבר, בימי הג'נטריפיקציה הראשונים שלנו, הוא היה קבור כמעט לגמרי מתחת לגבעת חול תמימה, ושמתי לב אליו רק בזכות אותו הילד שנסע איתי לצ'ילה. ועוד שמתי לב שאותו הילד ואני ילד אחד הוא, כי אפילו לשנות דור אין משמעות כשדבר אינו משתנה, כשהזמן עצמו מוקפא כדי לוודא שאיש לא ישים לב למה שבאמת קרה. ונגזר אפוא על בני לגלות לבדו את אותן תגליות שלי, וללכת לבדו בצעדיי אל העבר שלי, כפי שהלכתי אני בנעלי אבי, רק כדי להגיע לאותה מסקנה – ששום דבר לא השתנה.

ובכן בני היה חופר וחושף ההריסות השתוקות עד שיום אחד החליטו לבנות שם בית מידות, לאלה שבאו אחרינו ובעקבותינו, מקווים עוד למשש שמץ מאותה אותנטיות חמקמקה. וכמו באבו כביר, עברה בראש האדריכלים המחשבה שחלפו הימים בהם נדרשו הבונים להקפיד ולקבור את פלסטין עמוק בפנים, כי איש כבר אינו שואל והמחק הוא כבר חלק מהאוויר שנושמים, ושנות דור כבר חלפו ודבר לא השתנה, אז מדוע שלא נשזוף קצת אותנטיות? הם שיטחו את התל החולי וחשפו את המבנה המופלא, על בארו, משאבתו, בריכתו ותעלת הניקוז של מימיו, כולל עיגול ממתכת אותו סובבו הבהמות כדי לשאוב מים בששון, ועדיין... כלום. אין שלט. מעין עתיקות כזו מופשטת, קסומה, רומנטית אפילו. וכעת בני כבר יכול לטפס, וזה קצת מפחיד, כי באמת ארעיים המבנים האלה, כידוע, ועוד הוא שולח יד לאחותו הקטנה, ומרגיש קצת כאדון הארץ, גם אם איננו יודע בדיוק אדון הוא של מה.

וכשגדלו הילדים, היינו לוקחים אותם לפארק החורשות. ביחד עם פארק המדרון שמדרום לנמל, היו אלה האתרים המבוקשים למסיבות יום הולדת וסתם על האש. גישה נוחה, נוף, חניה, ואותה תחושה חמוץ־מתוקה. יאפא כולה היתה לי בילדותי כמגרש משחקים. השאלה שניסרה בחלל האוויר תרמה לקסם, גם אם מעולם לא נשאלה. היה פה משהו... מוזר. משהו שלא התלבש עד הסוף על הנוף כמו רחובות תל אביב. למעננו הוצאו מקברם כל אותם מבנים בפארק, ולמעננו סתמו להם את הפה. אל כל השימושים המקובלים באדמות הגזל העירוניות – בית ספר אלטרנטיבי, גן בוטני, מכון פתולוגי, כלא – נוסף עתה גן שעשועים, ובין המתקנים המשוכללים כל אותן עדויות לחיים אחרים. של מי שקדם לך, של מי שלא ישוב. של בעל הבית, של מי שחי את האדמה והעלה מקרבה מים, שנגס בהדרים, של מי שיאפא היתה לו כשם שהיתה אלפי שנים – עיר נמל שמימיה סמוכים לפני הקרקע – ולא כשם שהיא, אחות קטנה לעיר המעטירה, שותה כמוה מצינורות סגורים, וכמוה עירומה כליל מפרדסים.

החוברת הזו משיבה לאבו כביר את קולה. משחררת אותה מהמטפחת שקשרו לה חוטפיה. כדי להיות לה לשלט, לספר את סיפורה, להמיר חן בעובדות ואותנטיות באמת. להעלות את גופתה אל פני הקרקע לא לשם חקירה פתולוגית, אלא כדי להפיח רוח חיים. לראותה כהווייתה, על יופייה, על כיעורה. להשיב לה את המים המפכים, את התפוז לעץ – את הילדים כולם.

אחרית דבר

"כינוה יאפא, עודנה מכונה יאפא" – "كانت تسمّى يافا، صارت تسمّى يافا"[28]

יארה שאהין־גראבלה

חוברת זו מוקדשת לכל תושבי אבו כביר – לעקור הפנימי יוסף אחמד אבו קאעוד, וכמוהו לאלפי הפליטים והפליטות, העקורות והעקורים מאבו כביר, שרק משתוקקים לחזור ולשחק בפרדסים, בתי הבאר, הבריכות והחורשות. מעטות המשפחות שגורשו מאבו כביר ונותרו ביאפא. אלה אשר ניצלו והצליחו להישאר רוכזו במה שהיה ל"גטו עג'מי" לאחר נפילתה של יאפא. מי שהצליחו לחזור לאבו כביר, שבו אליה כמבקרים. אחרים, ביניהם בעלי פרדסים ומטעים, היו לפועליהם של בעלי הנכסים החדשים, המתיישבים החדשים, בחסות הפרויקט הציוני הקולוניאלי. חלומו של אבו קאעוד – לשוב לאבו כביר. הוא זוכר היטב את ילדותו בשכונה, למרות הכיבוש הישראלי. הוא נשאר באבו כביר, מקום הולדתו של אביו, שלא הסכים לצאת למרות האיומים. באמצעות חוברת זו, אנו מבקשות לכבד את זכרם וזכרן של אלפי הפליטות הפלסטיניות אשר משתוקקות לשוב. בצל המתקפה האיומה על עזה ולבנון, אנו קוראות להפסקת הטבח, להסרת המצור ולמימוש זכות השיבה.

בנימה אישית, הצער והיגון ממלאים אותי בעת הכתיבה על כך שיכולתי לעשות מעט מאד כדי לעצור את הזוועות. יתרה מכך, אני חשה שלפני השבעה באוקטובר, האקטיביזם שלי היה אקטיבי יותר. זה השתנה לאחר המלחמה עם ציד המכשפות והרדיפות הפוליטיות נגד הצורך הבסיסי והאנושי ביותר לזעוק את הכאב שלנו על אנשינו בעזה ובלבנון. מעט מאד יכולתי לעשות. נהפכתי מאקטיבית יחסית לפסיבית מדי, מנושלת מכל סוכנות חברתית ופוליטית. ועם זאת, החוברת הזו היתה בעבורי תהליך חקר פוליטי לכל דבר. דרך נוספת לכונן מחדש אקטיביזם ועשייה קהילתית עם חברות וחברי קהילת זוכרות

[28] פרפרזה על השורה "כינוה פלסטין, עודנה מכונה פלסטין" (كَانَتْ تُسَمَّى فِلِسْطِين. صَارَتْ تُسَمَّى فلسْطِين) מתוך השיר "על האדמה הזו" מאת מחמוד דרוויש.

המדהימים תחת תנאי הג'נוסייד, בלי להתפשר על חינוך פוליטי.

החוברת הזו היא אור שבלב המאפליה.[29] זהו תוצר של כמה חודשים ממוקדים, של שוטטות ביקורתית, ערה לניואנסים ורגישה ביותר. מי ייתן ואת החוברת הבאה נשיק בתנאים שיאפשרו את מלוא חופש הלמידה. מי ייתן ואת החוברת הבאה לא יהיה צורך להשיק כי מימשנו את זכות השיבה. זה לא חלום בהקיץ. ישראל מלמדת אותנו הפלסטינים לחשוב במונחי עבר: הרי אנו יודעים היטב לדמיין מה קרה בנכבה למרות שלא חווינו אותה על בשרנו. האתגר, אני סבורה, הוא להעז ולהצליח לחשוב על אופק אחר. אופק שהוא לא רק נכבה. ברור שהנכבה היא "נכבאת" (ברבים) והן מתמשכות. ועדיין, ההתעקשות הזו לדמיין מה יהיה אחרי ואיך נראה שחרור היא לא פחות חשובה מזכות השיבה. היא בעצם השיבה...

תודה לחברותיי וחבריי מקהילת זוכרות שנרתמו ותרמו לחקירת אבו כביר ובכך סייעו להפיח מחדש את הרוח הפלסטינית שהייתה נוכחת ועודנה במקום. תודה גדולה לברק מאייר,[30] על הנכונות להוביל את הסיור השני שקיימנו, פרי מחקרו העצמאי. כמו כן, תודה רבה לכותבים ד"ר מיכל הוס, אורי קינן, ועמי אשר. לבסוף, תודה למנחה שלי בעבודת התזה, פרופ' גדי אלגזי, שסייע בהנגשת מסמכים ארכיוניים על אבו כביר.

29 כשם ספרו הקלאסי של ג'וזף קונרד שנתן את ההשראה לסרט "אפוקליפסה עכשיו".
30 ראו באתר זה את עבודות התיעוד והצילום של ברק מאייר: https://placestimeforgot.com

Limestone structure,
Abu Kabir ("Park HaHorshot")

Maya Yavin

مبنى من الحجر الجيري،
أبو كبير (”متنزه هحورشوت“)

مايا يافين

מבנה כורכר באבו כביר
(״פארק החורשות״)

מאיה יבין

Saknet Abu Kabir
Barak Mayer

سكنة أبو كبير
باراك ماير

סַכְּנאת אבו כביר
ברק מאייר

ذاكرات أبو كبير – يافا

זוכרות
ذاكـرات
Zochrot

ذاكرات أبو كبير – يافا

الغلاف الداخلي: أبو كبير،
خريطة مسح فلسطين بمقياس 1:20,000،
أربعينيات القرن العشرين
palopenmaps.org

الكاتبة والمحررة الرئيسية: يارا شاهين غرابلة

الكاتبات والكتاب:
د. ميخال هوس
أوري كينان
باراك ماير
عامي آشر

شكرًا لـ عمر الغباري، منسّق مجال العودة في ذاكرات
شكرًا لـ باراك ماير على الاستشارة والمرافقة

شكر إضافي لـ :
كيم كرتز, تمار ألموغ, طالي شمعوني, يوسف عصفور,
سان بنداهو, وأعضاء وعضوات مجتمع

الترجمة للعربية: مهند أبو غوش
التحرير والترجمة للإنجليزية: عامي آشر
التصميم: عميت بن حاييم
الإنتاج: جمعية ذاكرات

© جميع الحقوق محفوظة لمن هُجّروا من ديارهم/ن

لذكرى أطفال وطفلات غزة ولبنان، لذكرى النساء والرجال، لذكرى كل جامعة، أو مشفى، أو مسجد، أو كنيسة، أو مبنى، أو منزل، لذكرى جميع من لم يريدوا أن يظلوا أرقاما، بل أرادوا أن تبقى أسماؤهم، وحيواتهم، وتجاربهم الحقيقية، وحلمهم الباقي أبد الدهر

Saknet Abu Kabir
Maya Yavin

سكنة أبو كبير
مايا يافين

סַכְּנאת אבו כביר
מאיה יבין

عملية إعداد كتيب أبو كبير فعل مناهض للاستعمار، فهو ينطوي على عملية لا تقتصر على التصور النظري فحسب: بل إنها عملية لإنهاء الاستعمار، المتمثلة في إنتاج المعلومات والمعرفة. يصدر هذا الكتيب في وقت تتصاعد فيه الهجمة على غزة والمجزرة بحق الشعب الفلسطيني. لكن هذا الكتيب ليس كتيبًا تذكاريًا، وهو لا يأتي، بكل تأكيد، من باب "التخليد"، كما أنه ليس مجرد نتاج بحث أكاديمي تاريخي. هذا الكتيب يهدف إلى خلق لقاء بين الجمهور والنكبة التي حصلت آنذاك، والنكبة المستمرة حتى الآن، وذلك، لأنه، على وجه الخصوص: قد كُتب في وقت الحرب على غزة، التي امتدت إلى هجوم على لبنان. يتوجه هذا الكتيب بشكل خاص إلى الجمهور اليهودي الذي يعيش في هذه البلاد، انطلاقًا من القناعة القائلة بأن التعلم عن النكبة، ودور إسرائيل في نشوء واستمرار الكارثة الفلسطينية خطوة ضرورية نحو الإصلاح. إن "ذاكرات أبو كبير" هو الكتيب السادس والستون في سلسلة الكتيبات التي تصدرها جمعية ذاكرات لتوثيق الأماكن التي احتلتها إسرائيل ودمرتها وهجّرت سكانها منذ عام 1948. سبقته كتيبات تناولت
الأماكن التالية:

سلمة، عنابة، بيت نبالا، بيت نتيف، دير ابان، لوبية، صرعة، حدثا، الرويس، ميعار، بلد الشيخ، ياجور، البصة، طيرة حيفا، صميل الخليل، منشية عكا، معلول، طبريا، عاقر، البروة، خبزية، كفر سبت، القبو، عيلبون، إقرث، كفر برعم، منشية يافا، العبيات، سبلان، العراقيب، كفر عنان، الدامون، مسكة، السميرية، سمسم، الراس الأحمر، عين كارم، عجور، الكويكات، خربة أم برج، خربة اللوز، الشيخ مونس، المالحة، العجمي في يافا، عمواس ويالو وبيت نوبا، حطين، الكفرين، الشجرة، ترشيحا، بئر السبع، إجليل، اللجون، سحماتا، الجولان، أسدود والمجدل، خربة جلمة، الرملة، اللد، عكا، حيفا، عين المنسي، الحرم [سيدنا علي]، عين غزال، لفتا ودير ياسين.

Well House in Saknet Al-Turky

Maya Yavin

بيت البيارة في سكنة التركي

مايا يافين

בית באר בסַכְּנאת אל־תורכי

מאיה יבין

حول المشروع

التعلم التشاركي - المجتمعي بوصفه أداة تربوية سياسية

ليس هذا الكتيب مجرد وثيقة – بل هو شهادة على قوة مجتمع "ذاكرات". فبفضل القيادة المثابرة لدى يارا شاهين غرابلة، المؤرخة والناشطة الملتزمة، تم إنجاز هذا المشروع بفضل مهارات وأصوات وقلوب مجتمع ذاكرات.

عبر عام من المأساة التي لا يمكن تصورها، وفي ظل استمرار أزمة غزة التي تمزق قلوبنا، توحد مجتمعنا بعزيمة أقوى من أي وقت مضى. هذا الكتيب هو نتاج حوارات، وذكريات، وشهادات، وجهود بحث جماعية. إنه يمثل التزامنا المشترك بالاعتراف بنكبة عام 1948، ومواجهة النكبة المستمرة، وتحقيق رؤية حق العودة للشعب الفلسطيني. فمنذ انبثاق الفكرة، التي ولدت من الشرارة التي ومضت في أعين المشاركات في جولتنا الأولى في أبو كبير (التي تقع فيما يطلق عليه اليوم "متنزه هحورشوت")، ومرورًا بالأبحاث والجولات الميدانية المستقلة التي بادرت بها عضوات وأعضاء المجتمع إلى أراضي القرية، يشكل هذا المشروع مسارًا إضافيًا يشارك فيه أعضاء مجتمعنا – كما هو حال قراء الكتيب – في إعادة الدراسة المتجددة للحيز المحلي.

في إطار هذا المشروع، انطلقت المشاركات في جولة مستقلة في سكنة أبو كبير، من دون أن تكون لجولتهنّ مرشدة ومن دون أن تكون لديهن معرفة سابقة، بهدف زيارة المكان وتأمله بأعين جديدة. وذلك من خلال اختيارنا، أولاً، أن نتعلم من الميدان نفسه، مما نراه ونعثر عليه، اتجهنا لأنفسنا تفكيك طبقات معرفتنا السابقة، وإعادة اكتشاف المكان. لقد أتاح لنا هذا الاتجاه كشف سرديات مخبوءة، وتحدي الافتراضات المسبقة، وتطوير إدراك أكثر عمقاً لتاريخ أبو كبير وواقعها الحاضر.

هذا المشروع مثال حي على أن الدعم الذي نستمده من مجتمعنا، في أحلك الأوقات، هو

أكثر أهمية من أي وقت مضى. لقد أثبت لنا هذا المشروع أننا حينما نتّحد، فإننا سنتمكن من إلقاء الضوء على الماضي، ومواجهة الحاضر، وصياغة مستقبل أكثر عدالة. وهو يذكرنا بأن التعليم الأساسي والذاكرة هما أدوات قوية في رحلتنا الجماعية هذه نحو الاعتراف، والعدالة، والمصالحة.

تتقدم ذاكرات بجزيل الشكر لكل فرد من أفراد مجتمع ذاكرات، ساهم في هذا المشروع، سواء أكان ذلك من خلال مشاركة ذكرى، أو إجراء بحث، أو تقديم الدعم. إن تفانيكم، خصوصًا في مثل هذه الأوقات الصعبة، يشكل منارة أمل بالنسبة إلينا. عسى ألا يكون هذا الكتيب فقط تصحيحًا لعملية محو أبو كبير، بل أيضاً احتفاء بالصلابة، والتضامن، والالتزام الراسخ في مجتمعنا بالحقيقة والعدالة.

طاقم ذاكرات

مدخل

في البداية كانت غزة داخل يافا: أصوات الجيل الثالث من النكبة في يافا

يارا شاهين - غرابلة

لولا مركز الاحتجاز المعروف للجميع باسم "سجن أبو كبير" والتسمية الأسوأ لهذا الموقع، أي الاكتفاء بتسميته "أبو كبير"، لما كان أبناء الجيل الثالث والرابع للنكبة في يافا، وغيرها، يعلمون بوجود حي أبو كبير الفلسطيني، الذي تم تغيير اسمه باللغة العبرية غالباً إلى "نافيه عوفر" أو "تل كبير"، هذا هو كي الوعي المؤلم المتمثل في قصة هذا الحي. كوني ابنة الجيل الثالث من الناجيات من النكبة، فإنني أفهم القيمة الهائلة في إعادة الكتابة، وفي تفكيك الخطاب الاستعماري الذي نعيش في داخله، والذي فرض علينا، وعلي كفلسطينية، ابتداء من طفولتي. لقد فرض علي تفكيك وإعادة تركيب تاريخي، وتاريخ جدتي، وتاريخ قصة الطرد والعودة (بمعجزة) إلى يافا، ونصف قصتي الثاني، المنغرس عميقا في غزة.

يبدو الرابط الممتد بين غزة ويافا طبيعيا ومسموعا بصورة شبه بدهية، برغم الحياة تحت هذا النظام هنا، الحياة التي ليست طبيعية على الإطلاق. هذا الرابط، يستند إلى عدة أمور، فهناك، أولا، الارتباط الجغرافي. إذ أن المسافة بين غزة ويافا لا تتجاوز في أقصى حدودها 65 كيلومترا. وحينما أخبر أصدقائي وصديقاتي بالأمر، لكي أشير إلى حجم العبثية الكامنة في الفصل بين غزة ويافا، فإنني أقول أنه يمكننا الوصول إلى غزة بالسيارة في أقل من 50 دقيقة. كيف يمكن للمرء تفسير الجهود الهائلة المبذولة لتشكيل وهندسة وعي يروج للفكرة القائلة بأن غزة هي كيان مستقل، ومنفصل عن فلسطين؟ إن من يقوم بترسيخ هذه الأسطورة، يساعد بصورة كبيرة في ترسيخ الشعور بالانفصال عن غزة.

إذا ما أردنا التعمق أكثر في العلاقة القائمة ما بين يافا وغزة، علينا أن نذكر التقديرات التي تشير إلى أن أكثر من 60% من لاجئي ومهجري يافا قد وجدوا ملجأ لهم في غزة، بعد سقوط

يافا في عام 1948. بهذا المعنى، فإن العديد من سكان غزة اليوم هم في الأصل لاجئين من يافا. وهذا يفسر لماذا يمكننا اليوم أن نجد العديد من العائلات اليافية التي لديها أقارب في غزة. علاوة على ذلك، كان في قلب يافا ما يشبه "المحطة المركزية"، داخل "جنينة الغزازوة" (المعروفة حاليًا باسم "حديقة الاثنين")، والتي كانت مركزًا رئيسيًا للمسافرين بين يافا وغزة، بما في ذلك المسافرين على الخط المباشر، أي "خط يافا-غزة". كان الغزيون يأتون إلى يافا للاستمتاع والعمل في سوقها المزدهرة. لقد تغير الحال بعد الانتفاضة الأولى، إذ فرضت المؤسسة الصهيونية عقوبات تتعلق بحرية التنقل والخروج من غزة. وأصبحت حركة العمال ذهابًا وإيابًا أكثر خضوعاً للرقابة والتقييد، وفي النهاية توقفت هذه الحركة فعليًا مع اندلاع الانتفاضة الثانية.

من الصعب علي أن أعبر، كتابة، عن العلاقة العميقة والطبيعية القائمة بين غزة ويافا، حتى بعد عام 1948، لا سيما في هذا الوقت الذي يتعرض فيه أبناء وبنات شعبي للمجازر في هذه اللحظات بالذات. أنا لا أسعى إلى إسباغ ألوان رومانسية على صورة الماضي. ومع ذلك، فمن الضروري بالنسبة إلينا أن ندرك بأن منطق التقسيم الاستعماري يحرمنا من فهم هذه العلاقة، التي تحمل في طياتها عائلات، وحركة، وهوية، وأفكاراً عميقة حول شعب يناضل من أجل نيل العدالة وتحقيق الحرية والمساواة على الأرض الممتدة بين البحر والنهر

يعيش القسم الثاني من عائلتي، في الواقع، في الشطر الغزي. لقد ولدتُ لأب غزي نشأ في حي الزيتون. يقع هذا الحي على جانبي محور صلاح الدين، بالقرب من شارع عمر المختار في جنوب مدينة غزة. لقد تعرفت، بصورة متأخرة جداً، على ذلك الشطر من العائلة، إذ لم تكن هناك أية علاقة بيننا على الإطلاق، لأن والديّ انفصلا، ومع الطلاق، مُنعت أنا وأختي التوأم من التعرف على الشق الآخر من عائلتنا، عائلة والدي الغزية، التي تعرضت لقصف عنيف. ما يحركنا الآن هو، فحسب، دافع انعدام اليقين.

من المهم، بالنسبة إلي، أن أشير إلى أمر شخصي، لكنه أيضا سياسي بكل ما تحمله الكلمة من معنى: لم يكن والدي هو من حرمنا، أنا وأختي، من فرصة التعرف على عائلتنا في غزة. بل كانت تلك إسرائيل. لقد فرضت إسرائيل حصارا على غزة. ومنذ العام 1948، تسيطر إسرائيل على غزة من خلال الحؤول دون عودة اللاجئين، وقد قامت، خصوصا منذ العام 1967 بفرض احتلال عسكري كامل، اشتدّت وطأته لاحقا بعد ما سمي بـ "الانفصال عن القطاع". لولا تلك الحدود، لكنا قادرين على تجديد هذه الصلة العائلية.

هذه الممارسة، المتمثلة في تفكيك العائلات، لا تقتصر على غزة أو هي خاصة بها وحدها. هذه ممارسة معروفة، وناجعة، تثبت نفسها حتى في سياق الضفة الغربية، وفي سياق اللاجئين الفلسطينيين الذين تم طردهم إلى خارج حدود فلسطين. يملك جميع الفلسطينيين في البلاد (في كامل البلاد) والعالم، أقارب في كل مكان بين البحر والنهر. إن تفكيك العائلات يسهم في خلق هذا التصور الكاذب الذي مفاده أن الشعب الفلسطيني ليس سوى مجرد اختراع، أو أنه خارج السياق التاريخي. إن إعادة تقسيم

الشعب الفلسطيني هذه، تؤكد سيطرة إسرائيل المطلقة على الخطاب، وعلى التركيبة الاجتماعية الجديدة للشعب الفلسطيني، وعلى "الامتيازات" الجديدة التي تنشأ نتيجة ذلك التقسيم، نتيجة إعادة الهندسة تلك.

لذلك، فإنه من الضروري، في رأيي، أن نسلط الضوء على التاريخ بجميع أبعاده. هذا ليس فقط لأنني أرغب يوما ما أن أصبح مؤرخة، بل لأن الأمر يمثل أداة لإزالة الاستعمار من المعرفة والمعلومات، فهذه عملية إزالة استعمار وتفكيك للفكر الاستعماري الذي يغذي حياتنا في ظل آليات استعمارية استيطانية قمعية تعمل بصورة ممنهجة على محو الآخر. إن إزالة استعمار الفكر هي رفض للاستسلام للإملاء الوحيد الذي نراه الآن، وهي تمثل سعيا إلى التفكير ليس فحسب بالماضي، بل إنها تمثل سعيا للتفكير في مفاهيم الاستمرارية أيضا. إنني أرى في هذه الكتابة عنصرا أساسيا لتحرير المعرفة، من أجل إعادة تركيبها، ومن أجل أولئك الذين يسعون إلى فهم ما حصل حقا على هذه الأرض، ومن أجل أولئك الذين لا يساومون على المعرفة وعلى تحمل المسؤولية السياسية.

Saknet Abu Kabir
Maya Yavin

سكنة أبو كبير
مايا يافين

סַכְּנַאת אבו כביר
מאיה יבין

Saknet Abu Kabir
Maya Yavin

سكنة أبو كبير
مايا يافين

סַכְּנאת אבו כביר
מאיה יבין

شوارع بلا أسماء، حيث يعيش تاريخ في مكان ما في أبو كبير

يارا شاهين - غرابلة

كانت يافا مدينة ساحلية شهدت نموا كبيرا في القرن التاسع عشر. لقد شكلت المدينة نقطة التقاء كوزموبوليتية، حيث كان العمال يتقاطبون إليها من جميع أرجاء العالم العربي للعمل والاستمتاع. لذلك انتشر لقبها "عروس فلسطين"، ثم أسبغ عليها لاحقا اسم "أم الغريب"، لأن كل من عاش فيها كان يشعر أنه أحد أبنائها، حتى لو أتى من الخارج.

نشأ أبو كبير في ثلاثينيات القرن التاسع عشر، كحي صغير للمهاجرين الآتين من مصر، على الأطراف الشرقية ليافا. خلال فترة الاحتلال المصري للبلاد، خاصة بين الأعوام 1831 - 1841، حيث أقام الفلاحون المصريون "سكنات"، أي أحياء أو ما يشبه القرى الصغيرة التي تتحلق حول يافا. وقد أطلق على بعض هذه السكنات، أسماء البلدات المصرية الأصلية التي أتى منها سكانها، بما في ذلك، سكنة أبو كبير، التي سميت بهذا الاسم نسبة إلى بلدة "أبو كبير" في محافظة الشرقية في مصر. إن العديد من الفلاحين المصريين الذين قدموا إلى فلسطين لم يعودوا إلى ديارهم، بل تزوجوا من بنات البلاد، ما أدى إلى نشوء عائلات ذات أصول مصرية وفلسطينية، مثل عائلات أبو قاعود، وأبو رمضان، وأبو سيف، والدسوقي.[1]

ترافقت التطورات السريعة للاقتصاد الحضري، وهدم أسوار المدينة في العام 1881، ظهور مركز تجاري جديد بالقرب من النواة الحضرية القديمة للمدينة، ما سرّع من تطور الأحياء شمالا

1 راجعوا المزيد حول هذا الموضوع على موقع "مأراف": "أبو كبير"، الملحق رقم 30 (ربيع 2021). https://tinyurl.com/٤bzfz٩x٤ (بالعبرية)

وجنوبا باتجاه السكنات التي اندمجت لاحقا في هذه الأحياء الجديدة. بذلك، نشأ تواصل حضري بين الأحياء الجديدة، التي أصبحت الجزء الأساسي من المنطقة العمرانية المبنية. وبين المدينة القديمة والميناء، تحولت أبو كبير إلى منطقة نابضة بالحياة، مليئة بالتاريخ ونقاط الاستقطاب للمارة. لقد امتلأ الحي بالمحال التجارية، والمقاهي، والمصالح التجارية المختلفة، مثل الورش، ومطحنة الدقيق، ومصانع الثلج. كما شهد الحي حياة مجتمعية ودينية نشطة. وتشير الصورة رقم ٤ إلى كثافة المنازل القريبة من المواقع الدينية، انظروا، مثلا، إلى مئذنة المسجد والكنيسة الروسية في الصورة.

بحسب أرنون جولان، تسببت المعارك التي دارت للسيطرة على أبو كبير عام 1948 في دمار كبير للمباني والبنية التحتية. وقد وصف صحفي زار أبو كبير بعد حوالي أسبوعين من احتلال يافا حالة الرحيل، والتهجير، والدمار التي سادت في الحي العربي السابق: "كل ما كان نابضا بالحياة والحيوية: طاحونة الدقيق، ومصنع الثلج، والمحال التجارية، والمقاهي،، كل شيء تدمر وخرب من دون أن يكون هناك أمل في إصلاحه، وأصبح مهجورا تماما. [...] أنا أسير في شوارع بلا أسماء، ولا أرى أية روح حية أمامي [...]".[2]

يتضح أن الصحافة العبرية كانت تنظر إلى المنطقة بوصفها نابضة بالحياة، قبل الاحتلال، ولكن هذا الحي بعده قد تحول إلى حي أشباح. فبعد سيطرة المنظمات الصهيونية على المنطقة، وإعلان قيام الدولة، صار الحي جزءا من مدينة تل أبيب. وكما حصل في عدد لا يمكن إحصاؤه من الأماكن الأخرى في البلاد، أقيمت في الموقع معالم تذكارية تمجد المحتلين ومن قاموا بأعمال الطرد من جهة، وتعمل من جهة أخرى، وبصورة ممنهجة، على محو الهوية الفلسطينية وتهميش دورها إلى موقع الهوية "الأخرى".

عشية النكبة التي وقعت في الوقت الذي كانت فيه بيارات يافا والمنطقة المحيطة بها في أوج ازدهارها. كان هناك أكثر من 230 بيت بيارة، وبعضها كان أشبه بالقصور الفاخرة. لقد بلغ عدد سكان المدينة حينها نحو 100 ألف نسمة. وفي قرار التقسيم الصادر عن الأمم المتحدة، تقرر أن تكون يافا "جيبًا عربيًا " داخل حدود الدولة اليهودية، وأن يستخدم ميناء يافا لخدمة الدولة العربية. وتحولت منطقة الحدود بين يافا وتل أبيب إلى منطقة إطلاق نار، حيث أودت رصاصات القناصة بحياة الضحايا بشكل يومي. في 25.4.1948، هاجمت قوات "إيتسل" يافا/، ولاحقا، في ليلة 27.4 انضمت إليها قوات "هاغاناة"، التي استبقت هجومهما (بحملة "حاميتس") وهي الحملة التي تم التخطيط لتنفيذها في اليوم الذي يتلو انسحاب البريطانيين.

بانتهاء الحملة واستكمال التهجير، لم يتبق في يافا سوى حوالي 4000 من السكان العرب. لقد تضررت العديد من المنازل، وأهملت البيارات، وأعلنت يافا منطقة عسكرية مغلقة. ولاحقا، ومع موجات الهجرة اليهودية الجماعية، تم إسكان

[2] أرنون جولان، "أبو كبير: من مستوطنة قروية إلى أطراف حضرية"، كاتدرا 160 (تموز / يوليو 2017): 72-49.

هذه المنازل بالمهاجرين اليهود. وقد جرى ضم أجزاء من أراضي المدينة إلى بلديتي حولون وبات يام، بينما نقلت باقي أراضي يافا وممتلكاتها والتزاماتها إلى بلدية تل أبيب، التي أصبحت تعرف باسم "بلدية تل أبيب - يافا". ومع مرور السنوات، تعزز وترسخ وضع يافا بوصفها "الفناء الخلفي" للمدينة التي وصفت بأنها المدينة التي لا تنام. لقد أدى التطوير المتسارع في تل أبيب، تدريجيا، إلى إحلال المباني والشوارع مكان البيارات، بينما أهملت أو هدمت بيوت البيارة، أما البيوت التي صمدت، فقد اندمج معظمها في النسيج العمراني الجديد.

أورد مارك ليفين (LeVine)، وهو مؤرخ متخصص في الشرق الأوسط الحديث، أورد في كتابه Overthrowing Geography تصريحات لدافيد بن غوريون خلال اجتماع للحكومة المؤقتة بعد شهر من سقوط يافا، بشأن "منع عودة" السكان العرب إلى يافا. استشهد رئيس الوزراء بحي الحدود أبو كبير لتوضيح كلامه:

إذا استطعنا منع توقف سيارات الأجرة هنا في الشوارع ليلاً – فسيكون ذلك تخفيفًا حقيقيًا. أما إذا عادت أبو كبير لتصبح كما كانت – فسيكون الأمر مستحيلًا. على العالم أن يفهم أننا 700 ألف إنسان في مواجهة 27 مليونًا، بواقع شخص مقابل أربعين. لن نقبل أبدًا أن تصبح أبو كبير مرة أخرى منطقة عربية.[3]

هكذا، وفقًا لليفين، تُعتبر أبو كبير مجازًا تمثيليًا للوجود الفلسطيني في يافا، وتُستخدم كصورة أيقونية للحصار، في حين أن الواقع في المنطقة كان معاكسًا.، إذ إن تل أبيب والمدن التابعة لها أحاطت بيافا من جميع جهاتها.

قال المؤرخ اليافيّ، يوسف عصفور، في مقابلة أجريت معه "تُعدّ أراضي حي أبو كبير، كما هو حال باقي أراضي يافا، من الأراضي الأكثر خصوبة في فلسطين، ولذلك، يمكن أن نجد الكثير من الفواكه والحمضيات التي أنتجتها، من خلال البساتين والبيارات الواسعة التي امتدت على معظم المساحة التاريخية ليافا، والتي كانت معروفة بتصديرها لبرتقالها الشهير".

في كتابه "دمٌ على حجر - حامية يافا وفعلها العسكري"، يتحدى بلال شلش التفكير السائد ويحاول إزالة الغبار عن أيام مقاومة مدينة يافا.[4] لقد بحث شلش في نشاطات المقاومين العرب الفلسطينيين التي دُفنت تحت أنقاض أحياء المنشية، وأبو كبير، وتل الريش، وجبهات أخرى. وبحسب الكاتب، كانت يافا ساحة مواجهة بارزة في وجه المشروع الاستعماري الصهيوني، خاصة بعد الاحتلال البريطاني عام 1917، حيث أصبح موقعها مركز الثقل للاستيطان الصهيوني في البلاد، إضافة إلى كون مينائها البوابة الرئيسية لدخول المهاجرين اليهود. تضمنت هذه المواجهة سلسلة من الصدامات، بما في ذلك ثورة أيار/

3 Mark LeVine, *Overthrowing Geography: Yaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880-1948* (Berkeley: University of California Press, 2005), 212.

4 بلال م. شلش، دم على حجر: حامية يافا وفعلها العسكري – دراسة ووثائق (كانون الأول / ديسمبر 1947 – نيسان / أبريل 1948)، (الدوحة، قطر: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، 2019).

مايو 1921. وكان ميناء يافا أحد الأسباب الرئيسية للثورة العربية الكبرى بين عامي 1936 و1939، بعد أن اكتشف العمال العرب شحنة كبيرة من الأسلحة تم تهريبها إلى الحركة الصهيونية في تشرين الأول/أكتوبر 1935، كما أصبحت المدينة أولى ساحات المواجهة في نيسان/أبريل 1936.

في تلك الأثناء، واصلت مدينة تل أبيب اليهودية الناشئة تطورها وتوسعها في جميع الاتجاهات. وصار المجلس المحلي، الذي تأسس في عام 1923، بلدية في عام 1934. ثم استمرت بعض الأحياء اليهودية الحدودية مثل عزرا وهتكفا في الخضوع لبلدية يافا حتى النكبة. مع توحيد البلديات، كان واضحًا أن بلدية تل أبيب انتهجت سياسة تمييزية ليس فقط ضد العرب الفلسطينيين، بل أيضًا ضد اليهود المهاجرين من الدول العربية والإسلامية. لقد ارتبط هذا التهميش، تاريخيًا، بالطابع الهامشي لأحياء مثل حي هتكفا، الذي أُسس عام 1935 من قبل عمال مياومة يهود يمنيين. وقد أثّر موقع الحي بين مدينة يافا الفلسطينية وقرية سلمة الفلسطينية على حياة السكان اليهود الشرقيين القدامى، الذين شاركوا بشكل نشط في حرب 1948. ومع ذلك، وحتى قيام دولة إسرائيل، رفضت بلدية تل أبيب إدراج الحي ضمن نطاق سلطتها الإدارية.[5]

إلى جانب نمو تل أبيب وازدهارها، توسعت يافا وازدهرت أيضًا. إذ امتدت حدود المدينة خارج حدودها القديمة، وضمت أحياؤها الواقعة خارج الأسوار كلاً من إرشيد والمنشية من الشمال، والعجمي والجبالية من الجنوب، ومن الشرق – النزهة، البصة، وكرم التوت، وأبو كبير، وتل الريش، وسكنة درويش، وغيرها. كذلك شهد اقتصاد المدينة تطورًا ملحوظًا مع تضاعف إنتاج البرتقال وصيد الأسماك، كما أُقيمت فيها مصانع جذبت العمال من مختلف أنحاء العالم العربي، كما ذُكر سابقًا. ومع ذلك، كانت يافا تقع في منطقة ذات كثافة سكانية صهيونية هي الأعلى في فلسطين.[6]

5 Tal Shamur, “Age Melancholy of Older Mizrahi Women Residing in Tel Aviv as a Social Loss: Exploring Intersections of Health and Social Support in an Ethnographic Study”, *Qualitative Health Research* (July 2024). https://doi.org/10.1177/10497323241263238

6 روت كارك وأفيف أوبنهايم، ”تطور السكنات المصرية في منطقة يافا في القرن التاسع عشر“، أريئيل 211-210 (آب / أغسطس 2015): 176-159. (بالعبرية)

تأسيس السكنات المصرية حول يافا وتاريخ أبو كبير

الدكتورة ميخال هوس ويارا شاهين-غرابلة

تأسست سكنة أبو كبير بجانب سكنة حامد وسكنة العراينة شرق مدينة يافا في ثلاثينيات القرن التاسع عشر. حيث أسسها مهاجرون مصريون وصلوا ضمن الحملة التي قادها الحاكم المصري محمد علي باشا، الذي تمرد على الحكم العثماني وسيطر على فلسطين حتى عام 1841. ووفقًا لما ذكره ليفين، فإن المهاجرين المصريين الذين قدموا بأعداد كبيرة إلى يافا مع وصول إبراهيم باشا، ابن محمد علي، الذي حارب ضد الإمبراطورية العثمانية، قد أسسوا أحياءً مثل أبو كبير وإرشيد، التي كانت أسماؤها تشير بوضوح إلى بلدات منشأهم في دلتا النيل. في عام 1881، نشر المستشرق البريطاني إدوارد بالمر قائمة بأسماء أماكن في البلاد، مرفقة بشروحات، تضمنت 11 سكنة حول يافا وهي: درويش، وأبو كبير، وحامد أو الدمايطي، العبيد، العراينة، الجبالية، المصالح، الشيخ إبراهيم، السُبَيل أو أبو سبيل، المُصريّة، والبروسين.[7]

تألف سكان يافا، إذًا، من السكان المحليين والمصريين. ويبدو أن الهجرة الرئيسية إلى يافا كانت من مصر. وقد توسع ليفين في كتابه حول أحياء العمال أو السكنات التي نشأت خلال فترة الاحتلال المصري خارج أسوار المدينة القديمة، شمالًا وجنوبًا وشرقًا من يافا. ومن بين هذه الأحياء، ذكر على الأقل الأسماء التالية: العجمي، والنزهة، وخورشيد، وإرشيد، والجبالية، والمنشية. وأضاف أنه بحلول أواخر ثلاثينيات القرن العشرين، ومع توسع مساحة يافا، ضمت المدينة ست سكنات.[8]

7 LeVine, *Overthrowing Geography.*

8 LeVine, *Overthrowing Geography.*

سميت سُكنة أبو كبير، أكبر السكنات، بهذا الاسم نسبة إلى مدينة تحمل الاسم ذاته في منطقة دلتا النيل في مصر، وكانت تقع على الطريق التاريخي المؤدي إلى القدس، المليء بالأديرة والكنائس. وقد أقيمت على أراضيها، كنيسة القديس بطرس الروسية (التي اكتمل بناؤها عام 1894) على تلة كركار (تلاصق اليوم متنزه الغابات). كانت السكنات تجمعات سكنية زراعية من نوع جديد، بُنيت خارج أسوار المدينة، وتحدت الفصل التقليدي بين التجمعات السكانية الحضرية والقروية. استخدمت هذه السكنات طرق ري حديثة تم استيرادها من مصر لتوفير معظم الغذاء للسكان الحضريين الذين يتنامى عددهم في يافا.[9] في السنوات اللاحقة، تسارعت عمليات التحديث والتوسع خارج أسوار المدينة، واستمرت في تحدي الفصل المكاني بين المدينة وريفها الزراعي.

في عام 1878، كانت جميع السكنات المحيطة بيافا تقع في مناطق زراعية. وقد تأسست جميعها بالقرب من الطرق الرئيسية، وكان هناك طريق إضافي يربط بعضها بالطريق الرئيسي القريب. معظم هذه الطرق لم تكن معبدة في تلك الفترة، باستثناء طريق يافا-القدس، الذي اكتمل تعبيده في عام 1869. كانت هذه الطرق تربط يافا بغيرها من المدن في فلسطين، مما يسهل الوصول منها وإليها.[10] يبدو، إذًا، أن هذه السكنات كانت بمثابة ضواحٍ ليافا. أحاطت السكنات بالمدينة من جميع جهاتها باستثناء الغرب، وخاصة من الجنوب والشرق، حيث أُقيمت على أراضٍ خصبة وليس على الأراضي الرملية غير المستصلحة الواقعة شمال شرق المدينة.

كما هو حال بقية المدن الفلسطينية المسوّرة، بدأت يافا في التوسع خارج أسوارها، التي هُدمت بالكامل كما ذُكر في عام 1881، حيث اختلطت أحياؤها الجديدة بالسكنات، ما أدى إلى نشوء نمط عمراني جديد. لقد تأثرت أقاليم وأحياء يافا بقانون الأراضي الحديث الذي بدأ العثمانيون بتطبيقه في أراضي الإمبراطورية منذ عام 1858، بهدف تنظيم وتسجيل ملكية الأراضي وإلغاء النموذج التقليدي للملكية المعتمدة على زراعة الأرض. حولت هذه الإصلاحات الأرض إلى أصل اقتصادي ومصدر للفوارق طبقية بين ملاك الأراضي الذين سيطروا على مساحات شاسعة والفلاحين الذين تحولوا إلى أقنان بعد أن فقدوا ملكية الأراضي التي زرعوها لأجيال. في ظل هذه التغيرات، بدأت تنشأ في فلسطين، وخاصة في إقليم يافا، اقتصاديات مزارع رأسمالية اعتمدت على أساليب حديثة وقوى عاملة رخيصة لإنتاج منتجات زراعية بهدف التصدير إلى الدول العربية المجاورة وحتى إلى أوروبا.

شملت يافا حوالي 10 آلاف دونمًا من بيارات البرتقال والفواكه الأخرى، التي كانت جزءًا من النسيج العمراني، بل وشكّلت عاملًا مؤثرًا في التطور الحضري للإقليم وفي شبكة الطرق.[11] من

[9] غولان، "أبو كبير". (بالعبرية)
[10] LeVine, *Overthrowing Geography.*
[11] غولان، "أبو كبير". (بالعبرية)

אבו כביר ("פארק החורשות") أبو كبير ("منتزه هحورشوت") Abu Kabir ("Park HaHorshot")
מאיה יבין مايا يافين Maya Yavin

هذا المشهد الزراعي نشأ تكوين معماري فريد يتحدى الفهم الثنائي الغربي بين المدينة والقرية، وبين الحداثة والتقليدية. هذا التكوين، الذي نشأ بطريقة عفوية دون تخطيط معماري، يُطلق عليه اسم ״بيت البيارة״. وكان يتألف من ثلاثة عناصر رئيسية:

1. بركة تجميع متصلة بشبكة من قنوات كانت تُستخدم لري المزروعات.
2. بئر بجانبه أو فوقها بُني بيت صيفي فاخر – وقد تحوّلت هذه البيوت على مر السنين إلى مساكن دائمة لأثرياء يافا.
3. أكواخ الأقنان الذين فقدوا أراضيهم.

كان هذا النظام بأكمله محاطًا بسور، وجرى تثبيت سبيل (مرفق مياه للشرب) بجانبه لخدمة المارة ودوابهم.

انطوى هذا الشكل السكني المميز على وعي طبقي جديد في فلسطين. إذ ظهرت فجوة بين الأقنان، الذين نادرا ما تُذكر مساكنهم، سواء في الدراسات المعمارية أو في التاريخ الفلسطيني، وبين ملاك الأراضي الذين حظيت بيوت البيارة الفاخرة الخاصة بهم (قصور يافا)، بمكانة مرموقة في الدراسات. وحاليا، تعمل بلدية تل أبيب على خطة لإعادة تأهيل مؤسسية بيوت البيارة، تهدف إلى حفظ المباني نفسها، لكنها تتجاهل التاريخ

الفلسطيني الحديث والحضري الذي تمثله هذه البيوت.[12]

بهذه الصورة، صارت سكنة أبو كبير جزءا من منظومة ريفية -حضرية، قائمة على اقتصاد مزارع حديث، وتحول سكانها من مجرد مزودي طعام إلى مزودين وموزعين للفاكهة، كما شاركوا في تغليفها وتحميلها على السفن التجارية التي انطلقت من ميناء يافا. إلى جانب أحفاد المهاجرين المصريين، أصبحت سكنة أبو كبير موطنا لمجموعة متنوعة من المهاجرين والأقليات، ويشمل ذلك الأكراد والسوريين الحورانيين، والفلاحين الفلسطينيين الذين جرّدوا من أراضيهم الزراعية التي استحوذت عليها المؤسسات الصهيونية. لقد أقام جميع هؤلاء لأنفسهم مبانٍ وأكواخًا بجانب ورش عمل توسعت باتجاه الشرق. لقد كانت أشكال السكن في السكنات فريدة من نوعها، فهي مختلفة عن القرى ذات البيوت الحجرية التقليدية، وعن تلك الموجودة في مراكز المدن المزدحمة. كذلك تميز سكان السكنات الذين كانوا نصف ريفيين ونصف مدينيين بلقب "بيراوية"(نسبة إلى البيارة). روت صبحية أبو رمضان، التي نشأت في تل الريش، لعالمي الأنثروبولوجيا حاييم حزان ودانييل مونتريسكو أن سكان المنطقة قد أطلقوا على أنفسهم هذا الاسم لتمييز هويتهم عن الهوية الفلاحية - الريفية، والهوية المدنية - البرجوازية.[13]

يمثل التعمق في السكنات فرصة لإعادة دراسة المقاومة الشعبية ضد كل من الانتداب البريطاني والحركة الصهيونية التي حظيت برعايته. كتب عالم الاجتماع السياسي متان كامينر عن أبو كبير في إطار مشروع توثيق وبحث ضمن مجلة "مأراف"، وهي مجلة إلكترونية مختصة بالفن والثقافة. وبحسب كامينر، شهدت البلاد خلال عشرينيات وثلاثينيات القرن الماضي تطورًا اقتصاديًا، لكن هذا التطور ترافق مع تزايد تجريد الفلاحين الفلسطينيين من أراضيهم الزراعية التي اشترتها المؤسسات الصهيونية. لقد هاجر العديد من الفلاحين الذين تم تجريدهم من أراضيهم نحو المدن الساحلية، حيث أقصتهم سياسة "العمل العبري" العنصرية عن العديد من فرص العمل.

في تلك الأثناء، شهدت المنطقة الزراعية الواقعة بين يافا ووادي المصرارة (نهر أيلون) عملية تحضر جزئية، حيث تم تعبيد الجزء الجنوبي من شارع "هرتسل" الذي يربط تل أبيب بطريق يافا - القدس (الذي أطلق عليه لاحقا اسم طريق بن تسفي)، بجانب المنازل. وحول الطريق، نشأ حي "جفعات هرتسل" حيث تكدس فيه السكان اليهود الفقراء، كما شهدت المنطقة العربية نمواً سكانيًا في عدة مواقع. لم يطلق على جميع هذه المواقع اسم "سكنات"، وواحد من هذه المواقع هو تل الريش (تل هجيبوريم في حولون اليوم)، حيث كان سكانه يعتمدون في معيشتهم على زراعة الخضروات في أراضٍ استأجروها من عائلة الخالدي المقدسية.

12 Allweil, “Plantation”, 1-25.

13 حاييم حزان ودانيال مونتيريسكو، مدينة بين الغسقين: قومية تتقدم في العمر في يافا (القدس: معهد فان لير ودار الكيبوتس الموحد، 2011).(بالعبرية).

لعب سكان أبو كبير دورًا مهمًا في المقاومة ضد الانتداب البريطاني والصهيونية، وهي مقاومة قادتها الطبقات الفقيرة والمهمشة من السكان العرب في مواجهة محاولات التهدئة التي قادها الوجهاء المحليون وحكام الدول العربية الذين سعوا للتوصل إلى تفاهمات مع البريطانيين. اندلعت أعمال عنف في المنطقة خلال أحداث عام 1921 (ثورة النبي موسى) وعام 1929 (ثورة البراق). خلال الثورة العربية الكبرى بين عامي 1936-1939، وفي إطار حملة عقابية كبيرة في يافا، دمر البريطانيون 300 كوخ "غير قانوني" في أبو كبير، إضافة إلى 350 كوخًا آخر قرب مقبرة الشيخ مراد (ما يُطلق عليه اليوم اسم حي شابيرا).[14]

في شباط / فبراير 1948، شنت "الهاغاناه" هجومًا على السكنات ضمن محاولتها لحصار يافا. وفي أوائل أيار / مايو، استسلم سكانها وتم إجلاؤهم حيث تم تهجير بعضهم إلى المنفى، بينما نُقل آخرون إلى "غيتو العجمي"، حيث جُمّع الفلسطينيون المتبقون في يافا، وهم القلة الذين لم يتم تهجيرهم. في مقابلة أُجريت معها ضمن مشروع البحث التابع لـ"مأراف"، تتذكر أبو رمضان أحداث النكبة:

> بقينا، ووصلت القذائف إلى منزلنا. [...] لقد غادر كل جيراننا باستثنائنا. [...] كانت هناك مجموعة من العرب ممن تعاونوا مع اليهود، كانوا يجلبون [لمقاتلي المقاومة] رصاصات مملوءة بمسحوق فارغ. تطلق الرصاصة ولا تفعل شيئًا، أقل تأثيرًا من الحجر. كان ذلك خيانة. [...]
> أولئك الذين خانوا كانوا القادمين من الخارج. فقد جاء جيش من الأردن وسوريا للدفاع عن فلسطين. لقد رأيتهم في تل الريش. [...] لكنهم لم يهاجموا. [...] في اللد والرملة كانت هناك معارك، لكن الملك حسين [عبد الله] ساعد اليهود. [...] كيف كان بإمكان العرب الصمود؟ [...] صهر زوجي أُطلقت عليه النار هناك ومات. في يافا لم تكن [تكن هناك معارك مهمة].[15]

14 راجعوا الفصل الخاص بمقبرة الشيخ مراد لاحقًا، بقلم الدكتورة هوس، ولمزيد من التفاصيل:
Michal Huss and Talia Margalit, "'You cannot really live (or die) here': Ongoing Struggles over Muslim Cemeteries in Tel Aviv-Yaffa, 1957-2020", Environment and Planning D: Society and Space. https://doi.org/10.1177/02637758241244595

15 متان كامينر، "بين بيوت البئر: السكنات في أبو كبير"، مأراف 30 (ربيع 2021): 224-222. https://tinyurl.com/2unx9c5k (بالعبرية)

Saknet Abu Kabir
Kim Kertesz

سكنة أبو كبير
كيم كيرتسيز

סַכְּנאת אבו כביר
קים קרטז

شهادة

"كلمنتينا من الأحلام": يوسف أحمد أبو قاعود عن طفولته في أبو كبير

(آب / أغسطس 2024)

يارا شاهين - غرابلة

وُلد يوسف أحمد أبو قاعود عام 1948 مع قيام دولة إسرائيل، في أبو كبير. عمره يوازي عمر الدولة الجديدة التي قامت على أنقاض وبقايا القرى والمدن الفلسطينية. يعيش اليوم في حي العجمي، حيث أُجريت المقابلة.

يارا: هل يمكن من فضلك أن تحدثني عمّا تذكره من أبو كبير؟

يوسف: ولدتُ في المستشفى الفرنساوي [يشغل مبناه اليوم فندق The Yaffa، المقابل لمدرسة الفرير (Collège des Frères), التي لا تزال تعمل]. في أبو كبير، كنت أعيش في "حرش الراهبات"، الذي لم يعد موجودًا اليوم وحلت محله مجمعات سكنية. كان الحي مليئًا بالبيارات التي كانت مملوكة لعائلات فلسطينية، مثل عائلتي أبو رمضان وطبجة، بالإضافة إلى عائلتي. مع ذلك، كانت عائلتي تعيش في الحرش الذي كان ملكًا لراهبات مار يوسف. بلغت مساحة الأرض حوالي 25 دونمًا، وكانت تحتوي على أنواع عديدة من الحمضيات، مثل البرتقال، الكلمنتينا، والمندلينا، بالإضافة إلى الرمان، والقشطة، والجوافة الحمراء ،والبيضاء. كنا نسكن في بيت البيارة، وكان والدي هو الذي يقطف ويعتني بأشجار البيارة. كانت عائلتنا تستفيد من المحاصيل المختلفة مقابل رعاية والدي للبيارة، حيث كان يُعرف بـ"بيّاري" أو "بيّارجي"، وهو من يسكن ويرعى البيارة التي كانت تحت إشرافه. كان الدير يوفر الحماية للبيارة، إذ كان المكان الذي كنا نعيش فيه تحت ملكية الدير. [...] في عام 1948، لولا أن الدير (الذي لا يزال قائمًا حتى اليوم) وضع أعلام فرنسا على أسواره، لكانت

القوات الصهيونية قد سيطرت عليه كما سيطرت على المباني الأخرى في يافا. [...].

أتذكر أن والدي أخبرني يومًا ما عن رفضه أخذ السجاد الفاخر من أحد القصور في الحي بعد أن طلب منه الجنود القيام بذلك. قال: "آمل أن تعود العائلة إلى قصرها وتعيد إليه الحياة".

"لا زلت أتذكر قصر القصار الذي لا يزال قائمًا حتى اليوم، كما أنني أتذكر بستان حيمو وبيارة بركات، وبالطبع، طاسو (المقبرة)".

ماذا بشأن السجن، المعتقل الموجود اليوم؟ ماذا كان قبله [...]؟

"كانت هناك بيارة بالطبع. بعد ذلك [...] العائلة التي تعيش الآن في أمريكا، تحديدًا مقابل السجن... عائلة العزة. كانت لديهم بيارة، والآن يوجد بالقرب منها موقف سيارات أو ساحة لبيع السيارات... حتى أنهم أخذوا جزءًا من أرض هذه العائلة وحولوها إلى شارع. أما ما كان مقابل ذلك، فقد كان هناك شخص يهودي من أصول فارسية استولى على تلك الأرض، ولم تأخذ الحكومة منه شيئًا. أتذكر ذلك جيدًا.، أخذوا الأرض من الفلسطيني وضموها وقالوا إنها للاستخدام العام..."

هل تعرف ما الذي حصل سنة 1948؟

بالطبع... في ذلك الوقت، بكلمات والدي... عندما وصل الجيش لدخول أبو كبير، كنا نعيش في بيارة الراهبات. وعندما سمعت الراهبات عن دخول القوات الصهيونية... أحطن البيارة بأكملها بأعلام فرنسا، لقد أحطن البيارة بها بالكامل. ونتيجة لذلك، لم تستطع القوات الصهيونية الاقتراب من البيارة أو المنزل أو أي شيء آخر. بدأوا يطلبون من والدي ماءً للشرب... أخبرني والدي أنه صنع لهم حوض تجميع مياه [...] إنه يشبه حوضًا أو بركة... فتح والدي فتحة صغيرة في الحائط، وجعل المياه التي كان يسقي بها الحيوانات تتدفق إلى الخارج [...].

ولدتَ في أبو كبير... فكيف وصلت إلى العجمي بعد ذلك؟

عندما تزوجت، انتقلت إلى حي العجمي. طوال الوقت كنا نعيش في البيارة في أبو كبير... جاءت الحكومة وطلبت شراء البيارة الخاصة بنا [...] قامت الراهبات ببيع الأرض... لقد بعن البيارة... لكنهن لم يخبرننا... جاءت الحكومة إلينا... فقال والدي لهم: كيف تريدون شراء البيارة دون أن تعرفوا أي شيء عن الناس هنا أو عن هذا المكان وحجمه؟ في النهاية، اشتروا الأرض من والدي بالقوة... قالوا: هذا المال مقابل الأرض، وأخذوا البيارة.

هل كان هناك اعتراض على البيع بالقوة؟ أي هل كانت هناك مقاومة أو رفض؟

بالطبع، بالطبع، كانت هناك مواجهة ونقاش... لكنهم أخذوها منا... لم يكن هناك ما يمكن فعله، لقد أخذوا البيارة. لقد باعتها الراهبات أيضًا مسبقًا دون أن نعلم، ولم تكن لدينا أي فرصة لاتخاذ القرار أو تحديد مصيرنا في أبو كبير.

هل عملت في البيارة؟

بالطبع، بالطبع، كان والدي بيّاريًا، واستمررنا في ذلك. لقد تعلمنا، منذ الطفولة، كيف نعمل

في الأرض وكيف نقدّر خيراتها... كان لدينا حرش قمنا بزراعته... مزرعة... وبيارة... وخيول... وأغنام وكل شيء...

كيف كانت تجربتك في العمل هناك؟

كنت أعمل بالتوازي مع دراستي. كنت أذهب إلى المدرسة [...] وبعد ذلك، عندما كبرت ونضجت، بدأت أعمل كميكانيكي سيارات...

كيف كانت طفولتك في أبو كبير؟

كانت أجمل طفولة. حقًا أجمل طفولة... كنا نعود من المدرسة... لقد درست في مدرسة التيراسنطة، كنا نمشي على الأقدام من مدرسة التيراسنطة إلى أبو كبير، كل الطريق سيرًا على الأقدام... بغض النظر إن كانت الدنيا مطرًا، أو بردًا، أو حرًّا... كنا نعود من المدرسة، ونواصل العمل مباشرة، نذهب إلى البيارة للعمل، ونقطف البرتقال، والكلمنتينا، والمندلينا... هل تريدين أن تسمعي أسماء الفواكه؟ [...]

كان لدينا في أبو كبير الكلمنتينا، والمندلينا [...] أنواع عدة من الكلمنتينا... كان لدينا أيضًا الرمان... حتى أنهم كانوا يسمونه رمان "بغالي" لأنه كان كبيرًا [...]

هل كانت غالبية المجتمع في أبو كبير من الفلاحين؟ أم ليس بالضرورة؟

لا، لا أعتقد أن الجميع كانوا فلاحين... كل من كان في أبو كبير هم نحن... وعائلة أبو رمضان [التي لا تزال تعيش في يافا] وآخرون... هؤلاء كانوا يعيشون في أبو كبير... مع عائلتنا... أما الباقون فقد تم تهجيرهم أو اضطروا للمغادرة، ولم يبقَ منهم أحد... ثم قالوا للجميع، دون استثناء، وأرهبوا الناس بقولهم: "اسمعوا... اليهود يخططون للدخول...".

كان هناك شخص من عائلة فلسطينية [...] كان مثل سمسار أو متاجر بالأراضي، أرهب الناس هنا... قال لسكان أبو كبير: من الأفضل أن تخرجوا وإلا سيذبحكم اليهود. [...]

أتذكر أن والدي أخبرني أنه قال [للسمسار الأراضي]: "فليأتوا ويذبحوني، أنا باقٍ هنا. إنني سأموت على أي حال، وأنا أفضل أن أموت هنا". بقي والدي في البيارة لأن جاره الفلسطيني، الذي تم تهجيره وكان يعتقد أنه سيتمكن من العودة، طلب من والدي أن يحافظ على مكانه. {يوسف يشير بيده}: قال لوالدي: "ها هو المفتاح... اسقِ البيارة واعتنِ بها حتى نعود". أعطى الجار والدي المفاتيح [...] ووالدي انتظر عودته حتى اليوم... لكن والدي مات.

رحمه الله، أخبرني عن والدك؟

اسم والدي أحمد... أحمد أبو قاعود. وُلد وتوفي في أبو كبير... في سكنة درويش الواقعة في أبو كبير. هذا المكان ليس بعيدًا عن مركز أبو كبير. كان يخرج كل يوم للعمل ويعود إلى أبو كبير. في عام 1948، شاءت الأقدار أن نبقى في أبو كبير. بقينا هناك حتى توفي والدي، ثم انتقلنا إلى حي العجمي. في عام 1972 غادرنا أبو كبير. تزوجت، وانتقلت العائلة كلها إلى منطقة قرب فخري جداي (الصيدلية الخضراء في شارع الحلوة، حاليًا شارع بيفت).

أنت اليوم لا تزال في العجمي، صحيح؟

نعم، ما زلت في العجمي منذ ذلك الوقت، في نفس المكان، قريب جدًا من الحج كحيل في شارع ييفت.

متى صودرت البيارات من قبل الدولة؟

اليوم لم يتبقَ سوى القليل من البيارات، مثل بيارة دكة، وبيارة أبو سيف، وبيارة جخلب في بات يام، وهي صغيرة جدًا، حوالي 100 متر مربع. ليست كبيارتنا التي كانت بمساحة 40 ألف متر... أي 40 دونمًا، حيث إن الدونم يعادل ألف متر. [...] أخذوا منا البيارة في السبعينيات. حتى بيارة أبو رمضان أُخذت قبلنا بسنتين أو ثلاث. [...] وكذلك بيارة بركات، لكن قصر عائلة بركات لا يزال قائمًا، يقع في شارع بئر السبع عند زاوية شارع غزة، ليس بعيدًا عن النزهة، حتى الآن... بل وأجروا له عملية ترميم [...].

في عام 1972، تم تهجير أصحاب البيارات من أملاكهم ومن البيارات نفسها. تم إخلاء جميع البيارات من أصحابها بأمر من "آلة الجرافة" المدعومة من الشرطة، والتي بدأت في تدمير البيارات التي باعها نظام الرهبان بعد تعرضه لضغوط، مقابل تسليم الممتلكات إلى دائرة أراضي إسرائيل، التي استولت على أراضي اللاجئين الفلسطينيين [منذ عام 1948]. وبدلاً من ذلك، تم بناء مساكن جديدة لإسكان اليهود الوافدين على أراضي البيارات، وهكذا تحولت المنطقة إلى حي يهودي صرف، تمامًا كما استمرت دولة الاحتلال في تنفيذ عمليات المحو التام بعد عام 1948.

سؤال أخير، إذا عاد بك الزمن، هل كنت ستعود إلى أبو كبير؟

بالطبع كنت سأعود. [...] لكن بالتأكيد كنت سأعود فقط إذا كنت سأعيش بحريتي وبكرامتي... ليس على هذا النحو... ليس كما هو الحال الآن [...] إن العمل في البيارة... ومع الحيوانات... الأبقار... الخيول... وقطف جميع أنواع الفواكه من البيارة... كان هناك كل شيء... كل ما تعطينا إياه الطبيعة... من فواكه مثل القشطة، والرمان، والتوت، والعنب، والخوخ، والجوافة الحمراء، الجريب فروت... وحتى الحامض-الحلو... لن يكفي كل كلامي بسبب كثرة ما يمكن الحديث عنه...

مقبرة الشيخ مراد [16]

د. ميخال هوس

في تل الريش، ضمن حدود سكنة أبو كبير الإدارية، تقع مقبرة الشيخ مراد الإسلامية، التي تحلّقت وتنامت حول ضريح لولي مسلم من الفترة المملوكية (1260-1517)، والمزينة بنقوش عربية تعود إلى القرن الرابع عشر. يتألف بناء الضريح من غرفتين متصلتين تعلوهما قبتان، وهو يقع على تلة كركار. في أطراف الموقع، بُنيت أكواخ طينية لعمال حورانيين فقراء، دمرها الاحتلال البريطاني ردًا على الثورة العربية التي اندلعت عام 1936. بعد النكبة وتهجير سكان أبو كبير الفلسطينيين، توقف استخدام المقبرة. لقد شمل قانون أملاك الغائبين لعام 1950، الذي صنف اللاجئين الفلسطينيين كـ"غائبين"، أيضًا أصول الوقف (أي ممتلكات المجتمع التي تخضع لإشراف مؤسسات دينية) ضمن تعريف "أملاك الغائبين"، بما في ذلك المقابر، ونقل ملكيتها إلى الدولة

في عام 1969، نُقلت المسؤولية عن مقبرة الشيخ مراد إلى دائرة أراضي إسرائيل، التي باعت الأرض لشركة الإسكان الحكومية-البلدية "حلميش". في عام 1999، قررت "حلميش" إنشاء حي جديد على أرض المقبرة، مما دفع الفلسطينيين سكان يافا إلى التظاهر خارج مكاتب الشركة، كما قدموا دعوتين قضائيتين لوقف البناء. رفضت المحكمة دعواهم، وبدأت جرافات "حلميش" أعمال البناء، مخالفةً وعدها بالانتظار حتى صدور حكم في دعوى أخرى قدمها سكان يافا الذين دُفنت عائلاتهم في المقبرة.

دعا إيلي عوفاديا، وهو أحد السكان اليهود الذين شهدوا تدمير 300 قبر، الصحفيين والسياسيين إلى وقف عملية الهدم. في مقابلة مع صحيفة "هآرتس"، قال: "كان من الرهيب رؤية الهياكل العظمية والجماجم متناثرة... أنا مهتم ببناء الحي الجديد، لكن ضميري لم يكن ليرتاح لو

[16] يعتمد هذا النص على بحث أكاديمي نُشر في المقال:
Michal Huss and Talia Margalit, "'You cannot really live (or die) here': Ongoing Struggles over Muslim Cemeteries in Tel Aviv-Yaffa, 1957-2020", Environment and Planning D: Society and Space. Ahead of Print. DOI: 10.1177/02637758241244595

בית קברות שייח' מוראד
עמיה גלילי, זוכרות

مقبرة الشيخ مراد
عمايا جاليلي، ذاكرات

Sheikh Murad Cemetery
Amaya Galili, Zochrot

كنت سأعيش في منزل بُني فوق قبور".[17] تمت مناقشة القضية خلال جلسة الكنيست في 29 كانون الثاني / يناير 1992، حيث قال عضو الكنيست العربي عبد الوهاب دراوشة إن رئيس بلدية تل أبيب، شلومو لاهات، "ليس رجل سلام إذا لم يصنع السلام داخل مدينته". وتساءل دراوشة أيضًا كيف يخطط لاهات ورئيس الوزراء إسحاق رابين للاعتراف بدولة فلسطينية في الأراضي المحتلة بينما لا يعترفون بمقبرة إسلامية في تل أبيب.[18]

ومع ذلك، في تشرين الأول / أكتوبر 1993، سمحَت المحكمة بأعمال البناء بحجة أن المقبرة مهملة، وأن مقدمي الالتماس لم يتمكنوا من تحديد قبور عائلاتهم أثناء زيارتهم للمكان. بعد شهر، قضت المحكمة العليا بنفس الشكل ضد الاستئناف، مشيرة إلى أن المخطط الهيكلي لتل أبيب قد غيّر استخدام الأرض من مقبرة إلى موقع بناء في عام 1988، وبالتالي قدمت المعارضة من قبل المجتمع المسلم في وقت متأخر جدًا. لقد تجاهلت المحاكم الإسرائيلية، بطبيعة الحال، التهجير القسري لسكان أبو كبير عام 1948 الذي أدى إلى "إهمال" المقبرة، بالإضافة إلى الإخفاقات المنهجية في حماية ممتلكات الوقف.

17 Huss, M., & Margalit, T. (2024). “You cannot really live (or die) here” — Ongoing struggles over Muslim cemeteries in Tel Aviv-Jaffa, 1957–2020. Environment and Planning D, 42(5-6), 604-624. https://doi.org/10.1177/02637758241244595 (Original work published 2024

18 الجلسة رقم 378 للكنيست الثاني عشر، ٢٩ كانون الثاني / يناير 1992.
https://fs.knesset.gov.il/12/Plenum/12_ptm_531932.pdf (بالعبرية)

تهجير أبو كبير وضمّها إلى تل أبيب

يارا شاهين-غرابلة

أدى قرار الأمم المتحدة بشأن تقسيم فلسطين التاريخية إلى تصاعد التوترات على خلفية وطنية. ووفقًا لقرار التقسيم، كان من المفترض أن تكون يافا جيبًا عربيًا داخل حدود الدولة اليهودية. وقد استثنيت من هذا الجيب، المنطقة الواقعة شرق امتداد شارع هرتسل باتجاه طريق يافا-القدس، والشمال الشرقي لهذا الطريق، وهي منطقة كانت تقع، جزئيًا، ضمن النطاق الإداري ليافا وجزئيًا ضمن منطقة بناء المدن التابعة لها. وبالتالي، أُدرجت أبو كبير، والسكنات، والتجمعات السكنية الواقعة شرق وجنوب أبو كبير، وكذلك الأحياء اليهودية التي بُنيت على أراضي أبو كبير، ضمن حدود الدولة اليهودية.

سرعان ما تحولت الاشتباكات العنيفة المتفرقة التي اندلعت في أوائل كانون الأول / ديسمبر 1947 إلى حرب مواقع، وأصبح خط التماس خط جبهة. لقد بقيت يافا جيبًا محاصرًا من جميع الجهات تقريبًا بمناطق يهودية. وقد صارت السيطرة على طريق الوصول إلى تل أبيب من جنوب البلاد ومن القدس، وهو طريق يمر عبر منطقة أبو كبير، من أهم الأوراق الاستراتيجية التي كانت بيد القيادة العربية في يافا. لقد تم إغلاق امتداد شارع هرتسل أمام حركة المرور اليهودية، وتم تحويلها شرقًا إلى مسار بديل جنوب تل أبيب، كان يلتف حول أبو كبير من الشمال الشرقي ويصل إلى ريشون لتسيون.

في شباط / فبراير 1948، بدأت قوات "الهاغاناه" الصهيونية بشن هجمات على مواقع في أبو كبير، كان مقاتلون عرب وفلسطينيون يقومون انطلاقًا منها بمهاجمة الأحياء اليهودية المجاورة في إطار مقاومة المشروع الصهيوني. وردًا على ذلك، عزز العرب قواتهم في المنطقة، واشتدت حدة القتال. وفي آذار / مارس، بدأ الطرفان باستخدام قذائف الهاون، بعضها كان محلي الصنع، مثل قذيفة "الدافيدكا" (وفقًا للمؤرخ يوسف عصفور)، التي كان صوتها أعلى بكثير من

الضرر الذي تسببه، لكنها بثت الرعب في نفوس سكان أبو كبير، مما دفع الغالبية العظمى منهم إلى الفرار من منازلهم دون عودة. في الواقع، ضربت قوات "الهاغاناه" حصارًا على يافا.

نُفذ الهجوم الأول ضد أبو كبير في 13 شباط / فبراير 1948. حيث شنت أربع سرايا صهيونية هجومًا على الحي من عدة جهات. اثنتان منها فشلتا في اختراق خط التحصينات الفلسطيني واضطرتا إلى التراجع. أما السرية الثالثة فقد نجحت في التقدم وتفجير أربعة منازل. في حين نفذت السرية الرابعة هجومًا من ناحية طريق القدس واندفعت نحو المقر الفلسطيني في وسط الحي. لقد تمكنت قوات "الهاغاناه" من قتل القائد عبد الرحمن أبو رحمة ونوابه. في هذا الهجوم، قُتل ١٣ فلسطينيًا.

اشتدت المعارك على جبهة يافا-تل أبيب مع هجوم تنظيم "الإيتسل" على المنشية في 25 نيسان / أبريل 1948، في محاولة فاشلة لاحتلال يافا. في 28 نيسان / أبريل، انتقل مركز القتال شرقًا عندما أطلقت قوات "الهاغاناه" عملية "حاميتس"،[19] مما عزز الحصار اليهودي حول يافا. بعد إعلان وقف إطلاق النار في ١ أيار / مايو، بقيت يافا العربية تحت رحمة القوات البريطانية. بعد عدة أيام، تم التخلي عن أحيائها الخارجية، بما في ذلك أبو كبير، من قِبل المدافعين عنها، وسقطت في أيدي قوات "الهاغاناه".

في ظل هذه الظروف ومع اقتراب انسحاب القوات البريطانية مع انتهاء الانتداب في 15 أيار / مايو، توجه قادة المدينة الذين كانوا لا يزالون فيها للتفاوض مع الجانب اليهودي. في 13 أيار / مايو، تم توقيع اتفاقية الاستسلام. في اليوم التالي، مع مغادرة البريطانيين، سيطرت قوات "الهاغاناه" على يافا وفرضت عليها حكمًا عسكريًا.

تسببت المعارك في دمار كبير في المباني والبنية التحتية في أبو كبير ومحيطها. بعد الاحتلال وسقوط يافا، تم تغيير اسم أبو كبير وتحديد حدود الحي. اليوم، يُعرف رسميًا باسم "نفي عوفر"، لكن اسمها الأصلي لا يزال شائع الاستخدام بين العرب واليهود على حد سواء. وبعد الاحتلال الإسرائيلي، تغيرت أبو كبير بشكل كامل. ومع ذلك، ورغم محو معالم الحي، نجت بعض المنازل على مر السنين، ويرجع ذلك جزئيًا إلى استيلاء مستوطنين يهود عليها.

شمال حي أبو كبير، نجا مبنى ضخم (يقع اليوم على طريق بن تسفي)، يتكون من طابقين وتحيط به قطعة أرض. كان المبنى ملكًا لعائلة العزة. مثل معظم العائلات الفلسطينية الثرية، غادرت البلاد وهاجرت إلى الولايات المتحدة (وفقًا للمؤرخ يوسف عصفور وابن حي أبو كبير يوسف أحمد أبو قاعود). كان بيت العزة أحد بيوت البيارة، ومن عام 1954 حتى عام 2007، كان مقرًا لنادي "كلية كبير" للرماية. تم تهجير العديد من أفراد عائلة العزة خلال النكبة. بعد الاحتلال، خضع البيت لقانون أملاك الغائبين، واستولى الجيش الإسرائيلي عليه خلال الحرب وبقي فيه.

[19] تم اختيار الاسم لأن الهجوم نُفّذ خلال فترة عيد الفصح اليهودي، وأيضًا لأن هدفه النهائي كان التطهير العرقي ليافا، تمامًا كما يطهّر اليهود المؤمنون منازلهم من "الحميتس" استعدادًا للفصح. في نفس تلك الأيام، كان يجري في حيفا عملية "إزالة الحميتس"، التي أفضت إلى النتيجة ذاتها.

עבד אל רחמן אבו רחמה
האתר של מחמוד עבדול רחמן אבו רחמה

عبد الرحمن أبو رحمة
موقع محمود عبد الرحمن أبو رحمة

Abdulrahman Abu Rahma
Mahmoud Abdulrahman Abu Rahma's website

حتى عام 1948، كانت أبو كبير قريبة من مراكز الصناعة والتجارة في منطقة يافا وتل أبيب، لكن الأراضي المحيطة بها كانت مبنية بشكل متفرق، وأغلبها ذو طابع زراعي. كانت جهات مثل بلدية تل أبيب، وشركات البناء العامة، وهستدروت العمال العامة، تسعى لإخلاء السكان اليهود الذين استوطنوا المكان بعد عام 1948، ولكن لم يكن هناك بديل متاح لإسكانهم. وفي 10 كانون الأول / ديسمبر 1948، تم ضم الحي إلى تل أبيب.

كانت شركة الإسكان التابعة للهستدروت، أكبر شركة بناء في إسرائيل في ذلك الوقت، هي الجهة الأولى التي بدأت بتطوير منطقة أبو كبير، حيث سعت إلى إنشاء مجمع سكني كبير لأعضاء الهستدروت القدامى. هذه المبادرة دفعت شركات بناء عامة أخرى إلى المطالبة بتخصيص أراضٍ من أراضي أبو كبير لبناء مساكن لأفراد الجيش النظامي، والجنود المسرحين، وأعضاء الحركات السياسية المختلفة. في أوائل عام 1950، بدأ نقل الأراضي إلى الصندوق القومي اليهودي (كيرن كييمت ليسرائيل) لتخصيصها للشركات المشاركة في بناء حي جديد أُطلق عليه اسم "كريات شالوم". بلغت مساحة الأرض 880 دونمًا، وكان من المخطط بناء 4,400 وحدة سكنية عليها. كانت الأراضي تقع في الجزء الشرقي من أبو كبير، وأغلبها يتكون من بيارات وحقول، ولكنها تضمنت أيضًا عشرات المباني العربية السابقة.

بعد تهجير عام 1948، جُرّد أصحاب البيارات من ممتلكاتهم، لكن بعضهم (وفقًا لعصفور) استمروا في العمل فيها.، الفلسطينيون الذين كانوا يملكون الأراضي ولم يُهجَّروا عملوا لصالح المالك الجديد لأراضيهم، وأحيانًا في علاقات اتسمت بالاحترام، أو على الأقل دون عداء، وهي علاقات استمرت لسنوات طويلة. وثانيًا، في البيارات تحديدًا، كان وجود العمال العرب ضروريًا، نظرًا لتعقيد العمليات الزراعية، خاصة تشغيل المضخات الكهربائية. وفي الكثير من الحالات، كان من المستحيل تشغيل البيارات دونهم. في عام 1972، دُمّرت البيارات، وبُنيت مكانها مبانٍ لإسكان مهاجرين يهود جدد. وهكذا، تحولت أبو كبير إلى حي يهودي صرف، كما حدث في باقي أنحاء البلاد المحتلة.

Gluska Tiles
Barak Mayer

بلاط غلوسكا
باراك ماير

מרצפות גלוסקא
ברק מאייר

بلاط غلوسكا:
شهادة يهودية من أبو كبير

أوري كينان

استمرّ تبادل إطلاق النار بين اليهود في تل أبيب والفلسطينيين في أبو كبير، التي كانت تقع على تلة وتسيطر على الطريق إلى القدس، لعدة أشهر. وحتى أواخر نيسان / أبريل 1948، لاحظ أفراد من "الهاغاناه" جنوب شارع هرتسل هدوءًا غريبًا. لقد مرّت تلك الليلة دون إطلاق نار، وعندما بزغ الصباح، تم اختيار ثلاثة أشخاص لاستطلاع التلة والحي. كان جدي، تسفي كينان، من بينهم. عندما صعدوا إلى القرية، وجدوا أنها قد أُخليت على عجل ولم يبقَ فيها أحد. المنازل كانت خاوية، والأثاث والأدوات المنزلية متناثرة في كل مكان. لاحظ جدي ماكينة خياطة "زنجر". في طفولته، عندما كانوا يعيشون في بولندا، كان والده يعمل خياطًا، وأعجبته الماكينة بآليتها المزودة بدواسة وزخارفها. أخذها إلى منزله. وعندما كنت طفلًا، كنت ألعب بها.

بعد ستين عامًا، انتقلت أنا للعيش في المنطقة. كان المنزل الذي استأجرته قد بُني من قبل مالكه، يوسي إليعازر، كإضافة للكوخ الذي نشأ فيه. اشترى والد يوسي الكوخ والأرض المحيطة به عام 1953 من فلسطيني انتقل للعيش في شارع كيدم. وصلت عائلة إليعازر إلى عكا قبل ذلك بعامين قادمة من بلغاريا، وقد استعان الأب بأقاربه لجمع 500 ليرة مطلوبة للشراء، وأتم الصفقة بمصافحة دون تسجيلها في السجل العقاري (الطابو). بعد سنوات، عندما طُلب منه دفع 100 ليرة إضافية لتسوية ملكية الأرض، لم يكن لديه ما يكفي من المال للدفع. وطوال السنوات العشر التي عشت فيها هناك مع عائلتي، كانت تصل بالبريد مطالبات بدفع رسوم عدة مرات في الشهر.

كان هذا المكان غريبًا. أرض بور مهملة، تتناثر فيها بشكل عشوائي مبانٍ مرتجلة أو مدمرة، داخل المربع المحصور بين شوارع بن تسفي، نس لعميم، غرينبويم، وهاينريخ هاينِه. في

وسط هذا الحيّز الفارغ، كانت هناك غابة أشجار صغيرة تتوسطها بقايا قاعدة عسكرية صغيرة كانت موجودة هناك في السابق. أُزيلت القاعدة بجرافة، لكن بعض بقاياها لم تُرفع. من حين لآخر، كان بالإمكان رؤية ابن آوى يتجول في المساحة المفتوحة التي تنتهي بمحطة وقود في شارع بن تسفي (الطريق القديم إلى القدس)، عند مدخلها يقف مدفع عيار 20 ملم من النوع الذي استُخدم في "عملية حاميتس". بخلاف بعض العائلات والمستأجرين الآخرين، كان هناك متجر بقالة، معبدان يهوديان، ورشة نجارة، مركز دعم لمدمني المخدرات، ومتجر لبيع مواد البناء. في أحد المباني التي كان مكتوبًا عليها "مواد بناء"، كان يعيش عمال صينيون في ظروف اكتظاظ. لم يكن للشوارع أسماء، وكانت جميع المباني مسجلة رسميًا بعنوان واحد هو "نس لعميم 53"، وهو عنوان مدرسة "أورط" التي كانت تقع قرب مدخل المربع السكني.

في حديقة المنزل الذي استأجرته، كان هناك عدد من أشجار البرتقال وشجرة خشخاش قديمة تشهد على البيارات التي كانت قائمة هناك سابقًا. تُعتبر أشجار الخشخاش الأساس لأشجار الحمضيات الأخرى التي تُطعم عليها كشتلات. غالبًا ما كان أصحاب البيارات يتركونها على حالها، بأشواكها وثمارها الصغيرة والمرّة، لتحديد حدود أراضيهم. طوال سنوات حياتي هناك، كنت أتساءل ما إذا كانت شجرة الخشخاش هذه تقع عند حدود بيارة قديمة، أم أنها كانت معدة للتطعيم الذي لم يُنفذ بسبب الحرب.

عندما وُلد ابني الأول، كنت آخذه في عربته لرحلات طويلة إلى مناطق مختلفة من يافا وتل أبيب. كثيرًا ما كنت أفكر، أثناء السير شمالًا في شارع هرتسل، أنني أمر بالمكان الذي كانت فيه النقطة المحصنة التي خدم فيها جدي أثناء الحرب. لا يزال بالإمكان رؤية آثار الرصاص على بعض المباني القديمة في المنطقة، مثل أحد المصاريع في متجر "بلاط غلوسكا"، الذي أشارت لافتته إلى أنه موجود منذ عام 1936. كثيرًا ما تساءلت عن قصة هذا المكان، لكنني لم أزره حتى بدأت العمل على هذا الكتاب.

تقع ورشة "بلاط غلوسكا" في شارع هرتسل ١٣٠، أعلى التل الذي كانت أبو كبير تسيطر منه يومًا ما على جنوب شرق تل أبيب. في عام 1936، افتتح يعقوب غلوسكا ورشة العمل هناك بالشراكة مع شريكه العربي خليل أبو شندي. ومعًا، قاما بتصنيع بلاط مزخرف زين منازل يافا وتل أبيب. على جدران ورشة العمل، يمكن رؤية نماذج من الأرابيسك الملونة بجانب أشكال هندسية أحادية اللون، وكأنها كتالوج لأزياء قديمة إما اختفت أو مُسحت.

في عام 1948، خشي خليل أبو شندي على حياته وحياة عائلته، فغادر إلى عمّان. من خلال اتفاق بمصافحة الأيدي، باع شريكه اليهودي حصته في المشروع، على أمل أن يعود بعد بضعة أشهر مع انتهاء المعارك. لكنه لم يعد إلى منزله ولا إلى الأراضي التي كانت تملكها عائلته بالقرب من مسجد حسن بك. مع ذلك، اجتمع الشريكان القديمان مرة أخرى في غزة بعد عام 1967. استمر أفنير غلوسكا، ابن يعقوب، في إدارة العمل العائلي بعد تقاعد والده، ويعمل معه ابنه عدي أيضًا. لكن في معظم الوقت، يكون أفنير وحيدًا في المتجر، لا يزال يصنع البلاط يدويًا رغم أنه بلغ من العمر عتياً.

″هذا عمل جسدي شاق، لكنني أمارس اليوغا يوميًا منذ ٤٠ عامًا. في معظم الوقت، كان لديّ عمال عرب لأن اليهود لم يواصلوا العمل. كان الأمر شاقًا جدًا بالنسبة إليهم. لا يوجد أي مصنع نشط للبلاط اليوم في البلاد بسبب الاستيراد″، يقول أفنير. اليوم، تُعرف ورشة ″بلاط غلوسكا″كنقطة مرجعية فريدة في الجولات السياحية في يافا وجنوب تل أبيب، بقدر ما تُعتبر مشروعًا تجاريًا. إنها رمز لتاريخ يتم محوه من الفضاء المكاني. حتى المصراع الذي يحمل آثار الرصاص من معارك عام ١٩٤٨ أُزيل بعد أن فقد سائق السيطرة على مركبته وجنح نحو الرصيف وصدمه.

كانت المنطقة التي كنت أعيش فيها على أطراف أبو كبير قد تم إخلاؤها بالكامل. حصل القليل من السكان الذين كانت ممتلكاتهم مسجلة في الطابو على تعويضات، بينما اضطر الباقون إلى مواجهة دعاوى قضائية ضخمة وحجوزات على حساباتهم حتى رضخوا للإخلاء دون تعويضات. تشمل خطط تطوير المنطقة المعروفة باسم ″مجمع نس لعميم″ إنشاء مبانٍ تجارية وأبراج سكنية بحجم يصل إلى ألفي وحدة سكنية. منطق محو مجتمعات بأكملها باسم القومية قد أفسح المجال الآن لمنطق محو المجتمعات القديمة باسم قوى السوق.

أود أن أختتم بملاحظة شخصية. عندما أخذت على عاتقي هذه المهمة، المتمثلة في إجراء مقابلات مع يهود قدامى من أبو كبير، توقعت أن أواجه عداءً، أو محاولات لإخفاء الماضي العربي، أو رفضًا لمناقشة هذه المواضيع في زمن الحرب. لكن، ولدهشتي، لم يكن من تحدثت معهم، أفنير غلوسكا، ويوسي إليعازر وزوجته عدنة، على استعداد فقط للحديث عن الماضي، بل كانوا يأسفون عليه. وفي مواجهة واقع مليء بالرعب اليومي واليأس، لجأوا إلى الذكريات، متسائلين عما إذا كان بالإمكان يومًا العودة إلى حياة في مجتمع متعدد اللغات، حيث كان هناك مكان لصداقات تتجاوز حدود الدين والقومية.

Map marking the sites surveyed in the heritage conservation survey at Park HaHorshot

"Park HaHorshot" Abu Kabir, History and Survey: Sites for Conservation, 2011

خريطة تحدد المواقع التي تم مسحها في مسح لحفظ التراث "متنزه هحورشوت"

"متنزه هحورشوت" أبو كبير، التاريخ والمسح: مواقع 2011

מפת סימון האתרים שנסקרו בסקר האתרים לשימור בפארק החורשות

ששון א, וקציר ט, תשע"א, איוושה בחורשה "פארק החורשות" אבו־כביר, קורות עבר וסקר אתרים לשימור, 2011

حفظ أم تصوير للوهم؟

يارا شاهين- غرابلة

في مقابلة مع يوسف عصفور، المؤرخ المولود في يافا والذي نشأ طفلاً في أبو كبير، يروي ما دفعه إلى دراسة الحي كحالة بحثية. يبدأ عصفور بالقول إنه لكي تبني أمة هوية وطنية، عليها أن تعمل على عدة مستويات. إذ يجب عليها، أولاً، توفير تاريخ، وصياغة رواية، وتأسيس هوية وذاكرة جماعية. بعد ذلك، إذا كان الأمر يتعلق بسياق استعماري-استيطاني، فعليها محو الهوية المضادة الأصلية للمكان. يذكر عصفور أنه درس البكالوريوس والماجستير في جامعة تل أبيب، التي تقع على أنقاض قرية الشيخ مونّس. وواحدة من المساقات التي درسها، تحت عنوان ״التخليد والذاكرة״، دفعته إلى طرح العديد من الأسئلة حول أبو كبير، أو كما يسميها، ״تلّة الحمصيص״، ردًا على ترسيخ أبو كبير في الوعي بوصفها مكانًا يشير إلى السجن [سجن أبو كبير]، لا غير.

يشير عصفور إلى أبو كبير بوصفها فصلًا مؤلمًا في تاريخ فلسطين، وفي تاريخ يافا على وجه الخصوص. في مقابلته، وبأسلوب أشبه بالوصف التصويري وكأنه ينظر إلى خريطة أمامه، يرسم عصفور مناطق في أبو كبير، ويذكر في الوقت ذاته ممارسة بناء النصب التذكارية التي تحمل دائمًا بُعدًا سياسيًا استعماريًا. يقول عصفور أن المنطقة التي أصبحت حديقة في أبو كبير أُطلق عليها، بعد الاحتلال، اسم ״حديقة الهاغاناه״، تخليدًا لمقاتلي منظمة ״الهاغاناه״ الذين قُتلوا أثناء احتلال يافا. يشير عصفور أيضًا إلى كتاب نوجا كدمان، ״على أطراف الطريق وفي هامش الوعي״، الذي يناقش تهميش القرى العربية (مثل لفتا، والطنطورة، ومئات القرى العربية الأخرى) التي أُفرغت من سكانها عام 1948 من الخطاب الإسرائيلي، ويبرز الأيديولوجية اليهودية التي تكمن في صلب عمليات المحو. إعادة القرى المُفرغة

إلى الوعي الإسرائيلي تُعد، وفقًا لعصفور، ضرورية لمواجهة حقيقية لجذور الصراع في الحاضر ورسم مسار نحو إنهاء الاستعمار وتحقيق المصالحة المستقبلية.[20] يواصل عصفور التوضيح ويضيف أنه، كما يتضح من مقال المؤرخ والجغرافي أرنون غولان بعنوان ״أبو كبير: من تجمع قروي إلى أطراف حضرية״ (المشار إليه أعلاه في الصفحة 60)، فإن الخداع البصري وعمليات المحو المنهجية للمعالم الطبيعية والمكانية واضحة للغاية – سواء في الفضاء نفسه أو في روح الكاتب.[21]

بعد احتلال فلسطين وتهجير سكان الحي، تم ضمه إلى تل أبيب في كانون الأول / ديسمبر 1948،[22] حيث اقتحمت العديد من العائلات اليهودية المنازل المهجورة واستوطنت فيها. قررت البلدية والحكومة هدم معظم المباني القائمة، خشية التوصل إلى تسوية سياسية في المستقبل تسمح بعودة اللاجئين. لذلك، في عام 1950، نقلت الدولة أراضي الحي إلى الصندوق القومي اليهودي (كيرن كييمت ليسرائيل). تم ضم البيارات التي كانت مملوكة سابقًا لفلسطينيين إلى الأحياء اليهودية بسرعة. وقد دُمرت معظم المنطقة بأمر من بلدية تل أبيب. في عام 1949، تم تحويل مبنى الشرطة الانتدابية إلى سجن أبو كبير. وفي عام 1951، تمّت زراعة غابة مقابله أطلق عليها اسم ״ياعر همغينيم״ [بالعربية: غابة المدافعين] (وأصبحت لاحقا تحمل اسم ״متنزه هحورشوت״) لتخليد ذكرى مهاجمي يافا. وفي عام 1954، تم تحويل مجمع منزل عائلة القصار إلى نادي رماية تابع للجيش ومركز تدريب عسكري. حتى الحديقة النباتية كانت سرابًا، تصور الفضاء كمكان شبه علمي، مجرد إبداع وسط المحو والإنكار. ورغم أن ״متنزه هحورشوت״ الحديث جميل، إلا أنه أداة أخرى للمحو والنسيان والإنكار. عندما تتواجد في موقع تاريخي واحد منشآت متعددة ومتنوعة بهذا الشكل، يمكن اعتبار ذلك دليلًا على جهود السيطرة القسرية التي تظهر من خلال التدمير، المحو، التغطية، والإخفاء.

في عام 1955، تم إنشاء معهد الطب الشرعي في أبو كبير – المعروف عمومًا باسم ״المعهد الباثولوجي״ – الذي بدأ كمؤسسة تابعة لجامعة تل أبيب، ولكنه تُرك في موقعه عندما انتقلت الجامعة إلى منطقة أخرى. وفقًا لأمنون بار أور، المهندس المعماري والمتخصص في الحفاظ على التراث وترميمه، فإن مفهوم ״فضاء الارتباك״، الذي طوره وكتب عنه ضمن عدد ״أبو كبير״ في مجلة ״مأراف״، يناسب وصف الحي. يشير بار أور إلى أن فضاء الارتباك في أبو كبير يتألف من جزر معزولة ومنفصلة عن بعضها البعض، تحمل دلالات ثقافية مختلفة ومتصادمة.[23] شكّلت بقايا بيوت البيارة التي كانت جزءًا من يافا في القرن التاسع عشر – النواة الأولى للخروج من الأسوار وممارسة النشاط الزراعي المدمج مع قصور أثرياء يافا.[24] وقد أصبحت هذه الأماكن، اليوم، بلا

20 נגה קדמן, בצדי הדרך ובשולי התודעה: דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948 מהשיח הישראלי (מבשרת ציון: ספרי נובמבר, 2008).

21 غولان "أبو كبير".(بالعبرية)

22 تم ضم يافا نفسها إلى تل أبيب في تشرين الأول / أكتوبر 1949.

סַכְּנאת אבו כביר
מאיה יבין

سكنة أبو كبير
مايا يافين

Saknet Abu Kabir
Maya Yavin

آبار، بلا مياه، وأيضًا بلا بيارات. لقد تم استيطان بقايا السكنات من قبل عائلات مهاجرين يهود. أما مزارع الحمضيات، التي هيمنت حتى أواخر الأربعينيات على كامل المساحة القائمة شرق يافا، فقد اختفت تمامًا من المشهد ومن الذاكرة الجماعية.

كل هذه العوامل تخلق، في نهاية المطاف، فضاءً خاليًا تمامًا من أي توجه أو هوية واضحة. ووفقًا لعصفور، فإن هذا ليس مجرد صدفة، بل هو محاولة ناجحة إلى حد كبير للتضليل البصري والمكاني. لقد تمّت إزالته كمكان فلسطيني، من الذاكرة الإسرائيلية. وقد شُقّ امتداد شارع هرتسل في وسط الحي وأصبح محوريًا، وفي الجزء الشرقي من الحي زُرع ״متنزه هحورشوت״. أما داخل المتنزه، فيمكن للمرء رؤية برك المياه التي كانت تُستخدم لري أشجار الحمضيات. أما عند مدخل المتنزه، بالقرب من المدخل من شارع بن تسفي، يقع المركز الباثولوجي، وعلى

[23] אמנון בר אור, ״ארכיפלג המבוכה – מחשבות על שימור באבו כביר״, מארב (אביב 2021).
https://maarav.org.il/2021/04/29/%D7%90%D7%A8%D7%9B%D7%99%D7%A4%D7%9C%D7%92-%D7%94%D7%9E%D7%91%D7%95%D7%9B%D7%94-%D7%9E%D7%97%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%AA-%D7%A2%D7%9C-%D7%A9%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%A8-%D7%91%D7%90%D7%91%D7%95%E2%80%8E%D7%95/

يساره توجد بركة ماء. يوجد في المتنزه ملعب للأطفال وبعض أشجار الفاكهة، ولكن لا يوجد أي أثر أو لافتة تُخلد الحي أو تشير إلى أن فلسطينيين عاشوا هنا، وأن لهم تاريخًا. هذا هو ما يجعل الوجود الفلسطيني بلا تاريخ.

ختامًا، ونظرًا لأن هذا الكتيب يسعى أيضًا إلى التفكير في النكبة المستمرة والمستقبل، من المهم الإشارة إلى أن شركات الإسكان العام تلعب دورًا رئيسيًا في الواقع الحالي ليافا. المثلث الذي يجمع بين السكان، أو ما يُسمى بـ"المستأجرين المحميين"[25]، والشركات، والبلدية تُجسد ارتباطًا استعماريًا. لفهم أزمة الإسكان في يافا ودور شركات الإسكان، يجب العودة إلى قانون أملاك الغائبين لعام 1950.[26] تعمل البلدية كذراع للدولة التي تُجرّد السكان من ممتلكاتهم وتضمها، حيث يتم نقل معظمها إلى دائرة اراضي اسرائيل الصندوق القومي اليهودي (كيرن كييمت ليسرائيل)، ومن هناك إلى شركات الإسكان. يتم خصخصة هذه الممتلكات، مما يجعل العرض والطلب يعتمد على السوق "الحرة". هذه السياسة تسحق وجود الفلسطينيين في يافا ومجتمعات أخرى مُهمشة في المدينة، والتي تم إضعافها بشكل منهجي على مدى سنوات طويلة من قبل بلدية تل أبيب الرأسمالية والاستعمارية.

24 كامينر، "بين بيوت الآبار. (بالعبرية)

25 لتعريف "المستأجر المحمي" وفقًا لقانون حماية المستأجر، بالإمكان مراجعة:
https://www.kolzchut.org.il/he/%D7%93%D7%99%D7%99%D7%A8_%D7%9E%D7%95%D7%92%D7%9F_%D7%9C%D7%A4%D7%99_%D7%97%D7%95%D7%A7_%D7%94%D7%92%D7%A0%D7%AA_%D7%94%D7%93%D7%99%D7%99%D7%A8 (بالعبرية)

26 للاطلاع على نص القانون، أنظروا:
https://www.nevo.co.il/law_html/law01/313_001.htm (بالعبرية)

سكنة العراينة، زاوية هرتسل

باراك ماير

في عام 2006، انتقلت لأول مرة إلى تل أبيب، إلى شقة في شارع سلمة عند تقاطعه مع شارع هرتسل. مرّت 14 عامًا أخرى قبل أن أدخل أو حتى ألاحظ الزقاق الذي يقع مباشرة مقابل منزلي. زقاق هامشي للغاية لدرجة أنه لم يُمنح حتى اسمًا، بل يُعرف فقط برقم "1133". لم أدرك إلا لاحقًا أن هذا الزقاق، الذي يؤدي إلى تلة صغيرة، كان في بدايته تجمعًا فلسطينيًا يعود لفترة طويلة قبل قيام دولة إسرائيل وحتى قبل إنشاء تل أبيب، وهو سكنة العراينة.

يحمل كتاب نوجا كدمان عن القرى التي دُمرت في نكبة 1948 عنوان "على أطراف الطريق وفي هامش الوعي". ربما يمكن تسمية قصة قرى/أحياء أبو كبير بـ"على الطريق نفسها وخارج الوعي". إن عمال البيارات الفقراء الذين عاشوا في السكنات – سكنة أبو كبير، سكنة حامد، سكنة العراينة وغيرها – الناس البسطاء الذين كانوا يقطنون منطقة جنوب تل أبيب، قبل أن تتحول إلى جنوب تل أبيب، لم يكونوا "مهمين" بما يكفي في نظر المثقفين والمتعلمين ليُدرجوا في كتب التاريخ.

هكذا طُمست عوالم بأكملها، ليس فقط في التأريخ الصهيوني، الذي يميل إلى محو تاريخ جنوب تل أبيب بالكامل – "المدينة السوداء" كما أطلقت عليها شارون روتبارد، لتعارضها مع "المدينة البيضاء"، رمز الصهيونية – بل أيضًا في أعمال "المؤرخين الجدد" والباحثين الفلسطينيين. حتى لدى الخبراء في موضوع النكبة والهيئات التي تركز على الماضي الفلسطيني المفقود والمُغيب للأرض، تحظى السكنات، بالكاد، لوجود ما. فهي غير مُدرجة في قوائم القرى التي دُمرت في النكبة، نظرًا لأنها كانت رسميًا جزءًا من يافا. في خريطة النكبة لتل أبيب التي أصدرتها جمعية "ذاكرات" عام 2007، يتم تحديد مواقع معظم السكنات، باستثناء واحدة فقط هي الأبرز – أبو كبير. وفي موقع Palestine Remembered شديد الشمول، لا تكاد تكون هناك أي معلومات عن أبو كبير وأخواتها الصغيرات، وما هو موجود غارق ضمن المعلومات الشاملة عن

يافا نفسها، المدينة القديمة والمهمة. وأخيرًا، لم تساعد حتى حقيقة كونها شكلًا استثنائيًا من السكن، وجزءًا رسميًا من يافا، متصلًا بها مباشرة ولكنه في الواقع يقع خارجها، في الحفاظ على ذكراها.

إذا كان هذا هو حال تلك المؤسسات الضخمة، فكيف لا أقع أنا في ذات الخطأ، وأنا اليساري الراديكالي منذ نعومة أظفاري، وقد اعتبرت نفسي شخصا مهتمًا بالتاريخ، وعشت نحو نصف حياتي في جنوبي تل أبيب. لم أكن أعلم شيئًا عن الماضي الفلسطيني للمنطقة. ولم أكن أعرف أصلا أن ماضيًا كهذا كان موجودًا!

بمجرد أن أدركت وجود عالم كامل من حولي لم أكن على علم بوجوده، بدأت أرى المكان بطريقة مختلفة تمامًا. قد ينظر شخص عادي إلى المنطقة الكثيفة المقابلة لنادي "باربي" القديم ولا يرى سوى شجيرات ونفايات. لكن عندما أنظر إلى هناك، أرى بعين خيالي ما كان هناك – أرى البيارة والبئر والمسجد والمقهى، أرى العمال بعد يوم عمل طويل، أرى العربة التي يجرها الحصان وهي تتجه نحو طريق يافا-القدس، وأرى الأطفال يلعبون في الشارع. أرى أيضًا المقاتلين الفلسطينيين وهم يطلقون النار باتجاه حي جفعات هرتسل، نحو بيوت المستوطنين اليهود الذين جاؤوا ليحلوا محلهم. وأرى جثث السكان الذين قُتلوا في غارة نفذها مقاتلو "الهاغاناه". وأرى العائلات وهي تهرب من منازلها، مفلسة تمامًا، مقتنعة بأنها ستتمكن من العودة قريبًا. استنادًا إلى ما رأيته في مخيلتي، قمت ببناء الجولة المرفقة عبر سنوات من البحث وتوثيق المنطقة. آمل أن تساعدكم هذه الجولة على رؤية المكان بعيون مختلفة، ولو للحظة عابرة.

يصعب على المرء معرفة كيف سيكون الوضع في البلاد خلال السنوات القادمة، ولكنني آمل أن يواصل باحثو المستقبل استكشاف الماضي الفلسطيني المخبّأ لهذه الأرض، بما في ذلك الماضي الذي يقع تحت أعيننا، ولكنه خارج نطاق الوعي تمامًا. أتمنى أيضًا أن يقوموا بذلك في فلسطين الحرة، بعد تحقيق العدالة والمساواة للجميع، بما في ذلك أولئك الذين نسيهم التاريخ ولأحفادهم.

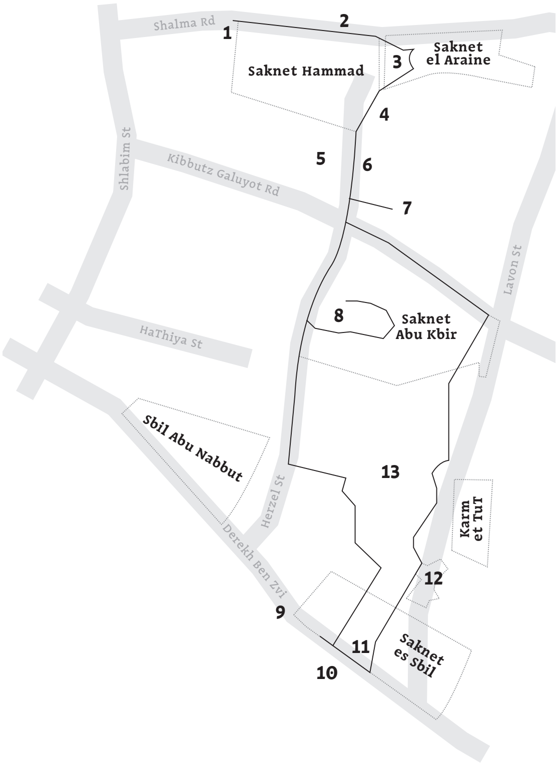

מסלול הסיור של ברק מאייר באבו כביר

مسار جولة باراك ماير في أبو كبير

Map of Barak Mayer's tour in Abu Kabir

محطات الجولة

	اسم الموقع	العنوان	ملاحظات
1	متجر ״حدريم״	بن عطار 16-14، طريق سلمة 48	أحد بيوت البيارة في بيارة حامد
2	بيت همشبير همركزي	طريق سلمة 60	مقر قيادة جبهة ״الهاغاناه״ عام 1948
3	سكنة العراينة وسكنة حامد	1133 زقاق هشاخ	
4	ورشة بلاط غلوسكا 1936	هرتسل 130	
5		هرتسل 136، رابينو حنانئيل 30	أحد بيوت البيارة في بيارة حامد
6		هرتسل 140	أحد بيوت البيارة في بيارة حامد
7	مبنى انتدابي في حي جفعات هرتسل	هبتيش 5، همنور 1	مبنى من الحقبة الانتدابية كان يقع على خط التماس بين حي جفعات هرتسل وسكنة أبو كبير، ولا تزال الثقوب الناتجة عن الرصاص مرئية في واجهته الجنوبية.
8	سكنة أبو كبير	3785, 3784, 3783	
9		طريق بن تسفي 68-70	״البيت الأصفر״ – بيت البيارة
10	بيارة العزة	طريق بن تسفي 78	
11	سكنة التركي / السبيل	طريق بن تسفي 81-77، بنحاس لافون	
12	بيارة موساي	بنحاس لافون 16	
13	كورتيلا	بروفيسور مندلسون هاينريخ 19-21 (المعروف في السابق باسم شارع عوفر كوهين)	بيت البيارة

Structure in Abu Kabir
Kim Kertesz

مبنى في أبو كبير
كيم كيرتيس

מבנה באבו כביר
קים קרטז

أبو كبير. صرخة مُسكتة تدوي منذ الطفولة

عامي آشر

تحت وطأة الثقل الذي لا يُحتمل للسدّ والتكميم: تكميم الأفواه وسدّ الآبار، لا يكون هناك أحيانًا مفر من الابتعاد عن المشهد لفهم ما رأته عيناك، وخاصة إذا ما أخفقت في رؤيته أو رفضتها. منذ سنوات عديدة، قبل أن أحظى بفرصة التعرف على جمعية "ذاكرات"، سافرت أنا وزوجتي في رحلة إلى تشيلي. وعندما هبطنا في العاصمة سانتياغو، حملت ابننا الصغير على كتفي وخرجت أتجول في شوارع المدينة. كنت أتجول بلا هدف، وسرعان ما قادتني خطواتي إلى الساحة المركزية. أذهلني المشهد: أمامي وقف مبنى البرلمان الشهير. لم أستطع عدم التعرف عليه، فقد شاهدت قبل أيام قليلة من رحلتنا فيلمًا وثائقيًا عن الانقلاب الذي وقع في عام 1973، والذي دبرته وكالة الاستخبارات المركزية (CIA) بالتعاون مع سلاح الجو التشيلي وقائده بينوشيه. رأيت كيف قصف الطيارون المبنى، وكيف لقي الرئيس الشيوعي المنتخب، أليندي، حتفه داخله فيما وصف بأنه "انتحار". فكرت أن هذه فرصة رائعة لمعرفة المزيد عن هذا الحدث المحوري، وركضت نحو المدخل حاملاً الطفل على ظهري.

وهناك وجدت... الفراغ. لا لوحة، لا لافتة، لا نصب تذكاري. مجرد برلمان عادي. لا يزال صدى إطلاق النار يتردد في أذني، لكن عيني لم ترَ شيئًا. بدأت بالمشي حول المجمع الضخم – ولم أجد شيئًا. عندها ارتفع في داخلي صوت عقلاني تمامًا، بارد وقاسٍ، يقول: وما العجب؟ فالأمر نفسه يحدث عندنا.

لا يوجد في أبو كبير أي لافتة واحدة تشير إلى نكبتها. تعدّ اللافتات الانتقائية هي إحدى وسائل المحو الأنيقة التي تتبعها الصهيونية. هذا الأسلوب قوي للغاية لأن التوقع بوجود لافتة – والذي قد يكون أقل شيوعًا في تشيلي (كما أكد لي بعض الشباب الذين سألتهم في الساحة)،

أصبح عندنا هنا طبيعة ثانية، لأن بلادنا مليئة باللافتات بشكل مفرط. عندما كنت طفلاً، كان الأمر أشبه بعادة ثابتة. في كل مكان أذهب إليه مع والديّ في رحلة، كنت أركض فورًا إلى لافتة الصندوق القومي اليهودي (كيرن كييمت ليسرائيل) لأتعرف على المكان، لأفهم الموقع. كانت الكلمات المنقوشة على الخشب تحمل صدى للحقيقة. ولم أكن بحاجة حينها للحقيقة بشكل خاص.، فقد جاءت تلك الحاجة لاحقًا. في ذلك الوقت، كانت الحقيقة لا تزال بديهية، مفهومة بشكل طبيعي. لم يخطر ببالي أن "صديقتي"، اللافتة، قد تكذب عليّ بكل وقاحة.

إلى جانب الغياب المدوي للافتات من المشهد، ليس فقط في سانتياغو البعيدة بل أيضًا في يافا القريبة إلى قلبي، تقف في أبو كبير اليوم بقايا الآبار ومنشآت الري كشاهدة صامتة على ماضي بياراتها. وربما يجدر القول إنها صامتة نصفياً، شاهدة متلعثمة، مكمّمة الأفواه، وقد عُصب قماش خلف رؤوسها، وشُدت شفاهها إلى الخلف حتى بياض الألم، تصرخ بصوت عالٍ. في أفضل الأحوال، يُسمع منها أنين، وحتى لذلك علينا أن نصغي بإمعان، وهي مهمة شاقة لا مثيل لها. فقد اعتدنا هذا الأنين لدرجة أنه أصبح جزءًا من الهواء والمناخ، يُسمع كما تُسمع السيارات على طريق بن تسفي أو كما تُسمع ضحكات الأطفال في متنزه هحورشوت. وهكذا، نستطيع التجول في شوارع أبو كبير التي لم تعد موجودة، دون أن نتساءل عن قصتها، ودون أن نترقب أي لافتة، بل نستنشق عبق أصالتها الساطعة. فما الغاية من قدومي أنا والآخرين إلى يافا إن لم تكن لملامسة "الأصالة"؟ مع كل منزل نبنيه، وكل طريق نشقه، نُبعد الأصالة عن أنفسنا، حتى نضطر لحفر أعمق في الأرض لإحيائها – وكما ذكرنا، إحياؤها بشكل جزئي.

بالقرب من منزلي في يافا، يقف هناك "زومبي" آخر من هذا النوع، أُعيد إلى الحياة بعد أن أُزيح عنه التراب ورُمم بشكل رائع. في الماضي، خلال أيام الاستباق الأولى التي شهدناها، كان مدفونًا تقريبًا بالكامل تحت تلٍّ رملي يبدو بريئًا، ولم ألحظه إلا بفضل ذلك الطفل الذي رافقني إلى تشيلي. وأدركت أيضًا أن ذلك الطفل وأنا شخص واحد، لأنه حتى تعاقب الأجيال لا معنى له عندما لا يتغير شيء، وعندما يُجمَّد الزمن ذاته لضمان ألا ينتبه أحد لما حدث بالفعل. وهكذا، يبدو أن على ابني أن يكتشف وحده نفس الاكتشافات التي توصلت إليها أنا، وأن يسير بمفرده على خُطاي إلى ماضيّ، تمامًا كما سرتُ أنا في حذاء أبي، فقط لأصل إلى نفس النتيجة التي مفادها أن لا شيء قد تغير.

بالقرب من منزلي في يافا، يقف هناك "زومبي" آخر من هذا النوع، أُزيل عنه التراب ورُمّم بأبهى صورة. في الماضي، خلال المراحل الأولى من "التهجير الطبقي" (الاستطباق) الذي شهدناه، كان مدفونًا تقريبًا بالكامل تحت تل رملي بسيط، ولم ألحظه إلا بفضل ذلك الطفل الذي رافقني إلى تشيلي. وأدركت أيضًا أنني أنا وذلك الطفل شخص واحد، لأن حتى مرور السنين لا معنى له حينما لا يتغير شيء، حينما يتجمد الزمن ذاته لضمان ألا ينتبه أحد لما حدث بالفعل. وهكذا، يبدو أن على ابني أن يكتشف بنفسه نفس الاكتشافات التي توصلت إليها أنا، وأن يسير وحيدًا على خُطاي إلى ماضيّ، تمامًا كما سرتُ أنا على خُطى أبي، فقط

لأصل إلى نفس النتيجة – أن لا شيء قد تغير.

وبالفعل، استمر ابني بالحفر وكشف الأنقاض الصامتة إلى أن صدر القرار ذات يوم ببناء برج سكني هناك، برجًا مخصصًا لأولئك الذين جاءوا بعدنا وعلى خطانا، يأملون في لمس ذرة من تلك "الأصالة" الزئبقية المراوغة. وكما هو الحال في أبو كبير، خطرت على بال المهندسين المعماريين فكرة أن الأيام التي كان فيها على البنّائين دفن فلسطين عميقًا قد ولّت، لأن أحدًا لم يعد يسأل، والممحاة باتت جزءًا من الهواء الذي نتنفسه. فقد مرت أجيال، ولم يتغير شيء، فلماذا لا نستعرض قليلاً من "الأصالة"؟ قاموا بتسوية التلة الرملية وكشفوا المبنى الرائع، بكل تفاصيله: البئر، والمضخة، والبركة، وقناة تصريف المياه، وحتى الساقية المعدنية التي كانت تدور بها الحيوانات بفرح لرفع المياه. ومع ذلك... لا شيء. لا توجد لافتة. وكأنها آثار مجردة، ساحرة، وحتى رومانسية. والآن، يمكن لابني أن يتسلقها، وهذا مخيف قليلاً، لأن هذه المباني مؤقتة للغاية، كما هو معروف. ومع ذلك، يمد يده لأخته الصغيرة، ويشعر بشيء من السيطرة، وكأنه سيد الأرض، حتى وإن لم يكن يعرف بالضبط سيدًا على ماذا.

حينما كبر الأولاد، كنا نصطحبهم إلى متنزه هحروشوت، ومتنزه همدرون الواقع جنوبي الميناء، كان هذين الموقعين هما الموقعين الأكثر طلبا لحفلات أعياد الميلاد ورحلات الشواء. الطريق إلى هناك سهلة، وهناك منظر خلاب، ومكان لركن السيارة، وذات الشعور الحامض الحلو.

لقد كانت يافا بأسرها، خلال طفولتي، ملعبي. كان السؤال الذي يتردد في الأجواء يضفى سحرًا غريبًا، حتى وإن لم يُطرح أبدًا. كان هناك أمر... غريب. أمر لم ينسجم تمامًا مع المشهد، بخلاف شوارع تل أبيب. لقد قاموا، من أجلنا، باستخراج كل تلك المباني من قبورها في الحديقة، ومن أجلنا أيضًا أخرسوها. إلى جانب الاستخدامات المعتادة للأراضي المصادرة في المدينة (بناء مدرسة بديلة، حديقة نباتية، معهد طب شرعي، سجن) أُضيف الآن ملعب للأطفال. وبين الألعاب الحديثة، هناك شواهد صامتة على حياة أخرى. حياة من سبقوك، من لن يعودوا أبدًا. حياة أصحاب الأرض، أولئك الذين عاشوا عليها واستخرجوا مياهها، وتذوقوا ثمار حمضياتها. أولئك الذين كانت يافا بالنسبة لهم كما كانت على مدى آلاف السنين – مدينة ميناء قريبة من المياه الجوفية – وليست كما هي اليوم، أختًا صغيرة لمدينة متغطرسة، تشرب مثلها من أنابيب مغلقة، وعارية تمامًا من بياراتها.

يعيد هذا الكتيّب لأبي كبير صوته. وهو يحرر السّكنة من المنديل الذي كممها به خاطفيها. لكي يصبح لافتة تدل عليها، ويحكي قصتها، ويُحِل الوقائع محل الأكاذيب، بواسطة الأصالة الحقّة. إنه يعيد جثمانها إلى ما فوق الأرض، لا لكي تخضع لتشريح جثمانها، بل لكي ينفخ فيها روح الحياة. لكي يظهرها كما هي، بجمالها وقبحها. لكي يعيد إليها الماء المتدفقة، لكي يعيد البرتقالة إلى شجرتها، لكي يعيد الأطفال.. جميع الأطفال.

Orange tree, Abu Kabir
("Park HaHorshot")
Maya Yavin

شجرة برتقال، أبو كبير
("متنزه هحورشوت")
مايا يافين

עץ תפוז באבו כביר
("פארק החורשות")
מאיה יבין

ختامًا

"كانت تسمّى يافا، صارت تسمّى يافا"[27]

يارا شاهين- غرابلة

هذا الكتيّب مُهدى إلى جميع سكان أبو كبير: إلى المهجّر يوسف أحمد أبو قاعود، وإلى آلاف اللاجئين واللاجئات، المهجّرين والمهجّرات من أبو كبير، الذين لا يزالون يتوقون للعودة واللعب في البيارات، وبيوت البيارة، والبرك، والأحراش. قليلون هم أفراد العائلات التي هجّرت من أبو كبير وبقوا في يافا. أولئك الذين نجوا وتمكنوا من البقاء تم جمعهم فيما أصبح يُعرف بـ"غيتو العجمي" بعد سقوط يافا. أما الذين تمكنوا من العودة إلى أبو كبير، فقد عادوا إليها كزوار. هناك آخرون، بمن فيهم أصحاب البيارات والمزارع، أصبحوا عمالاً لدى الملاك الجدد، المستوطنين الجدد، في ظل المشروع الاستعماري الصهيوني. يحلم أبو قاعود هو العودة إلى أبو كبير. فهو يتذكر طفولته في الحي جيدًا، على الرغم من الاحتلال الإسرائيلي. بقي يوسف في أبو كبير، مسقط رأس والده، الذي رفض المغادرة رغم التهديدات. ونحن نرغب، من خلال هذا الكتيّب، في تكريم ذكرى آلاف اللاجئات واللاجئين الفلسطينيين الذين يتوقون للعودة. في ظل الهجوم الشنيع على غزة ولبنان، ندعو إلى وقف المجازر، ورفع الحصار، وتحقيق حق العودة.

على الصعيد الشخصي، يملؤني الحزن والأسى أثناء كتابتي عن حقيقة أنني لم أتمكن من فعل الكثير لإيقاف الفظائع. بل وأكثر من ذلك، أشعر أنه قبل السابع من تشرين الأول / أكتوبر، كان نشاطي أكثر فاعلية. لقد تغير ذلك بعد الحرب، مع حملات التخوين والملاحقات السياسية التي استهدفت أبسط الاحتياجات

[27] إعادة صياغة مستوحاة من السطر الشعري : "كانت تُسمَى فلسطين، صارت تُسمَى فلسطين" من قصيدة "على هذه الأرض" للشاعر محمود درويش.

الإنسانية الأساسية للتعبير عن ألمنا تجاه أهلنا في غزة ولبنان. لم أستطع فعل الكثير. لقد تحولت من ناشطة نشطة نسبيًا إلى حالة من السلبية المفرطة، مجردة من كل قدرة على المرافعة الاجتماعية والسياسية. ومع ذلك، مثّل هذا الكتيّب بالنسبة لي عملية بحث سياسي بكل معنى الكلمة. طريقة أخرى لإعادة بناء النشاط والعمل المجتمعي مع زميلاتي وزملائي الرائعين في مجتمع "ذاكرات"، في ظل ظروف الإبادة الجماعية، دون التنازل عن التعليم السياسي.

هذا الكتيّب يمثل شعاعًا من النور وسط الظلمة.[28] إنه نتاج عدة أشهر من العمل المكثف، والتجوال النقدي، والوعي العميق بالتفاصيل والحساسية العالية. لعلّنا نطلق الكتيّب القادم في ظروف تتيح حرية التعلم الكاملة. بل ولعلّه لن تكون حاجة إلى إطلاق كتيّب قادم لأننا سنكون، بحلول ذلك الوقت، قد مارسنا حق العودة. هذا ليس حلما. إسرائيل تعلمنا نحن الفلسطينيين أن نفكر بمصطلحات الماضي: فنحن نعرف جيدًا كيف نتخيل ما حدث في النكبة رغم أننا لم نعشها بأنفسنا. والتحدي يكمن، كما أرى، في أن نجرؤ على التفكير في أفق مختلف. أفق لا يقتصر فقط على النكبة. من الواضح أن النكبة ليست حدثًا واحدًا، بل هي "نكبات" مستمرة. ومع ذلك، فإن الإصرار على تخيل ما سيأتي بعد النكبة وكيف سيبدو التحرر، لا يقل أهمية عن حق العودة. والتحرر، في جوهر الأمر، هو العودة...

شكرًا لزميلاتي وزملائي من مجتمع "ذاكرات" الذين واللاتي، شاركن، وساهمن في البحث حول أبو كبير، وبذلك ساعدن في إحياء الروح الفلسطينية التي كانت ولا تزال حاضرة في المكان. أود أن أعرب عن امتناني الخاص إلى باراك ماير،[29] على استعداده لقيادة الجولة الثانية التي أجريناها، ثمرة بحثه المستقل. كذلك، شكر كبير للكتّاب: د. ميخال هوس، أوري كينان، وعامي آشر. وأخيرًا، أتوجّه بالشكر إلى مشرفي في أطروحة الماجستير، البروفيسور غادي الغازي، الذي ساهم في توفير الوثائق الأرشيفية حول أبو كبير.

28 إكما هو عنوان الكتاب الكلاسيكي لجوزيف كونراد الذي ألهم فيلم "القيامة الآن".

29 انظروا في هذا الموقع الأعمال التوثيقية وتصوير باراك ماير: https://placestimeforgot.com.

Saknet Abu Kabir
Maya Yavin

سكنة أبو كبير
مايا يافين

סַכְּנאת אבו כביר
מאיה יבין

Saknet Abu Kabir
Kim Kertesz

سكنة أبو كبير
كيم كيرتيس

סַכְּנאת אבו כביר
קים קרטז

Saknet Abu Kabir
Maya Yavin

سكنة أبو كبير
مايا يافين

סַכְּנאת אבו כביר
מאיה יבין

Structure in Abu Kabir
Kim Kertesz

مبنى في أبو كبير
كيم كيرتيس

מבנה באבו כביר
קים קרטז

October 7, my activism was more active. This changed after the war, with the witch-hunt and the political persecutions of the most basic and human need to shout our pain for our people in Gaza and Lebanon. I could do very little. I turned from relatively active to too passive. Bereft of all social and political agency. At the same time, for me, this booklet became a process of political inquiry to all intents and purposes. Another way of reconstituting activism and community action with the amazing members of the Zochrot community under conditions of genocide, without compromising on political education.

This booklet is a light in the heart of darkness.[26] It is the result of several months of dedicated work, of critical strolling, highly sensitive and aware of nuances. I wish that the next booklet will be launched under conditions that enable complete freedom of learning. I wish that the next booklet would not be even necessary, because the right of return will have been realized. It is no figment of the imagination. Israel teaches us Palestinians to think in the past tense: indeed, we are perfectly able to imagine what happened in the Nakba although we haven't experienced it personally. The challenge, I believe, is to dare and manage to think of a different horizon. One that is not only Nakba. Clearly, the Nakba is actually "Nakbat" (in plural) and they are ongoing. Still, this insistence to imagine what would be after and how liberation looks like is just as important as the right of return. It is in fact the return…

I thank my friends from the Zochrot community who joined in and contributed to the study of Abu Kabir, thereby reviving the Palestinian spirit that used to be and still is present there. I am deeply grateful to Barak Mayer,[27] for his willingness to guide our second tour, based on his independent research. Finally, I thank my thesis supervisor Prof. Gadi Algazi for providing archival documents about Abu Kabir.

26 After Joseph Conrad's classic novel that inspired *Apocalypse Now*.
27 For Mayer's documentary and photographic works, see https://placestimeforgot.com.

EPILOGUE

“THEY USED TO CALL IT YAFFA, IT IS YAFFA STILL”[25]

YARA SHAHINE-GHARABLE

This booklet is dedicated to the internally displaced Youssef Ahmad Abu Kaoud, and likewise to the thousands of refugees and internally displaced persons from Abu Kabir, who long to return and play in the orchards, the well houses, pools and groves. Very few of those uprooted from Abu Kabir managed to stay in Yaffa. Those who survived and miraculously remain were concentrated in what became the Ajami Ghetto after the fall of Yaffa. Those who managed to return to Abu Kabir did so as visitors or as employees in the service of the new land-owners. Former owners of orchards and groves and former farmers became the workers and service providers of the new property owners, the new settlers, under the auspices of the Zionist colonial project. Abu Kaoud dreams of returning to Abu Kabir. He remembers his childhood in the neighborhood despite the Israeli occupation. He remained in Abu Kabir, where his father was born, who refused to leave despite the threats. With this booklet, we honor the memory of the thousands of refugees who yearn to return. In the shadow of the horrendous attack on Gaza and Lebanon, we call for an end to the massacre, the removal of the siege, and the realization of the right of return.

On a personal note, I am filled with sorrow and grief as a write, since I could do so little to stop the horrors from happening. Moreover, I feel that before

[25] A paraphrase on the line “They used to call it Palestine, it is Palestine still” (كَانَتْ تُسَمَّى فِلِسْطِين. صَارَتْ تُسَمَّى فلسْطِين) from the poem “On This Land” by Mahmoud Darwish.

Orange tree, Abu Kabir
("Park HaHorshot")
Yara Shahine-Garable

شجرة برتقال، أبو كبير
("متنزه هحورشوت")
يارا شاهين- غرابلة

עץ תפוז באבו כביר
("פארק החורשות")
יארה שאהין-גראבלה

nothing has changed, so how about a little authenticity? They flattened the sandy mound and exposed the wondrous structure for all to see: the well, the pump, the pool and the irrigation canal, complete with a round metal piece the beasts used to rotate to draw the water, and still… nothing. No sign. A kind of abstract antiquity, very pleasant to the eye, romantic even. By now my son can climb, and it's a bit scary, because these buildings are really not to be trusted, as we all know, and now he reaches out to his little sister, feeling like the landlord, although he doesn't really know what land it is he lords.

When the kids grew up, we took them to Groves Park. Together with Midron Park south of the port, these were the popular locations for birthdays and barbeques. Easy access, nice view, parking, and that same sweet-and-sour feel. The entire city of Yaffa was to me a playground as a child. The question oppressing the air added to its charm, albeit never asked. There was something… odd here. Something that did not hug the landscape as effortlessly as the streets of Tel Aviv. It is for our sake that all those buildings were exhumed, for us that their mouths were gagged. All the familiar uses of grabbed urban lands – an alternative school, a botanical garden, a medical forensics center, a prison – now lived side by side next to a playground, and among the fancy new facilities, all those testimonies to another life. Of the one who preceded you, of the one who won't return. Of the land-owners, those who lived off the land and drew water from its womb, who chewed the citrus fruits, those for whom Yaffa was as it had been for millennia – a port city whose groundwater literally reaches up to the ground – and not as it is, the little sister of the city of lights, like it drinking water out of hidden pipes, like it completely bereft of orchards.

This booklet gives Abu Kabir its voice back. Frees her mouth from the gag. It is its sign, its storyteller, substituting beauty with fact and authenticity with truth. Raising its dead body to the ground not for a forensic investigation, but to breathe life into it. See it as it is, as beautiful and ugly as it is. Bring back the sound of gushing water, the orange to the tree – and all the children home.

at the square) is for us a second nature, seeing that Israel is signed ad nauseam. When I was the kid, this was a recurring ritual: wherever my parents took me on a trip, I would immediately run to the JNF sign to learn about the place – to become orientated. These words carved in wood rang true. And not that I was especially keen on truth, that came later. Back then, it was still taken for granted, ingested verbatim. I never imagined that my dear friend, the sign, would lie to me so brazenly.

Together with the resonant absence of the signs from the landscape, not only in faraway Santiago but right here in dear old Yaffa, today's Abu Kabir plays host to mute witnesses in the form of remnants of wells and irrigation mechanisms for the citrus industry. Perhaps it is better to say half-mute, stuttering witnesses, whose mouth is gagged with a piece of cloth, their lips stretched back to the point of white pain, screaming their heads off. At best, all you can hear is a whimper, and that too requires careful attention, a task that for us is tremendously challenging. Since we have become so inured to that whimper, it is so much part of the air we breathe, absorbed by the sound of the cars on Ben Zvi Road, and the children playing in Groves Park. This enables us to wander in the streets of Abu Kabir that are no longer there without wondering what befell them, certainly without expecting a sign, and savor the aroma of their magnificent authenticity. Indeed, why did others and I come to Yaffa, if not for a sip of the authentic? With every house we build, each road we pave, we push authenticity away, requiring us to dig ever deeper into the ground to resuscitate it – but even then, it can only whimper.

Closer to my home in Yaffa stands such a zombie liberated from the ashes and gloriously reconstructed. In the past, in our very first days as gentrifiers, it was buried almost completely under an ordinary sandy hill, and I noticed it only thanks to that child who travelled with me to Chile. And I also noticed, by the way, that that child and I are one child, at least in the sense that a generation no longer means anything when nothing changes, when time itself is made to freeze to make sure nobody notices what really happened. And it was therefore fated that my son should discover on his own the same discoveries of mine, and walk alone in my footsteps to my past, as I have in my father's, only to reach the same conclusion – that nothing has changed.

Well my son would dig and excavate the silenced ruins until one day they decided to build a housing complex there, for those who followed us and in our footsteps, hoping for some crumbs of that elusive authenticity. And as in Abu Kabir, the architects had this idea, probably free of conscious deliberation, that gone were the days when the country's builders had to make sure that Palestine was buried deep underground, because nobody asks questions anymore and the eraser is already part of the air we breathe, and generations have passed and

ABU KABIR: A MUFFLED CRY ECHOING SINCE CHILDHOOD

AMI ASHER

Under the unbearable weight of local silence, there is sometimes no choice but to rely on a distant analogy to understand what your eyes have seen, and mainly that which they have failed or refused to see. Years ago, before I found out about Zochrot, my wife and I travelled to Chile. When we landed in the capital Santiago, I took our infant son on my shoulders and went on a tour of the city streets. I wandered aimlessly, and soon enough found myself in the main square. It was an amazing sight: in front of me was the famous parliament building. I could not fail to recognize it, since a few days before our flight I had watched a documentary about the 1973 coup d 'état masterminded by the CIA together with the Chilean Air Force and its commander, Pinochet. I saw how the airplanes bombed the building, and how the elected communist president, Allende, was "suicided". I thought it would be a great opportunity to find out more about the formative event, and ran with my baby carrier towards the entrance.

And there I found… nothing. No sign, no memorial stone, no monument. Just a parliament, just a building. In my ears, I could actually hear the gunfire, but nothing in the place itself could serve as a witness. I started walking around the huge complex – and still nothing. It was then that a terribly sane, cold and brutal voice whispered to me from within: No wonder, it's the same back home.

In Abu Kabir not a single sign attests to its calamity. Selective signing is one of Zionism's most elegant erasure mechanisms. It is particularly effective since that same expectation for a sign, which may be out of place in Chile (as indeed suggested by some kids I talked to

Structure in Saknet Abu Kabir
Maya Yavin

مبنى في سكنة أبو كبير
مايا يافين

מבנה בסַכְּנאת אבו כביר
מאיה יבין

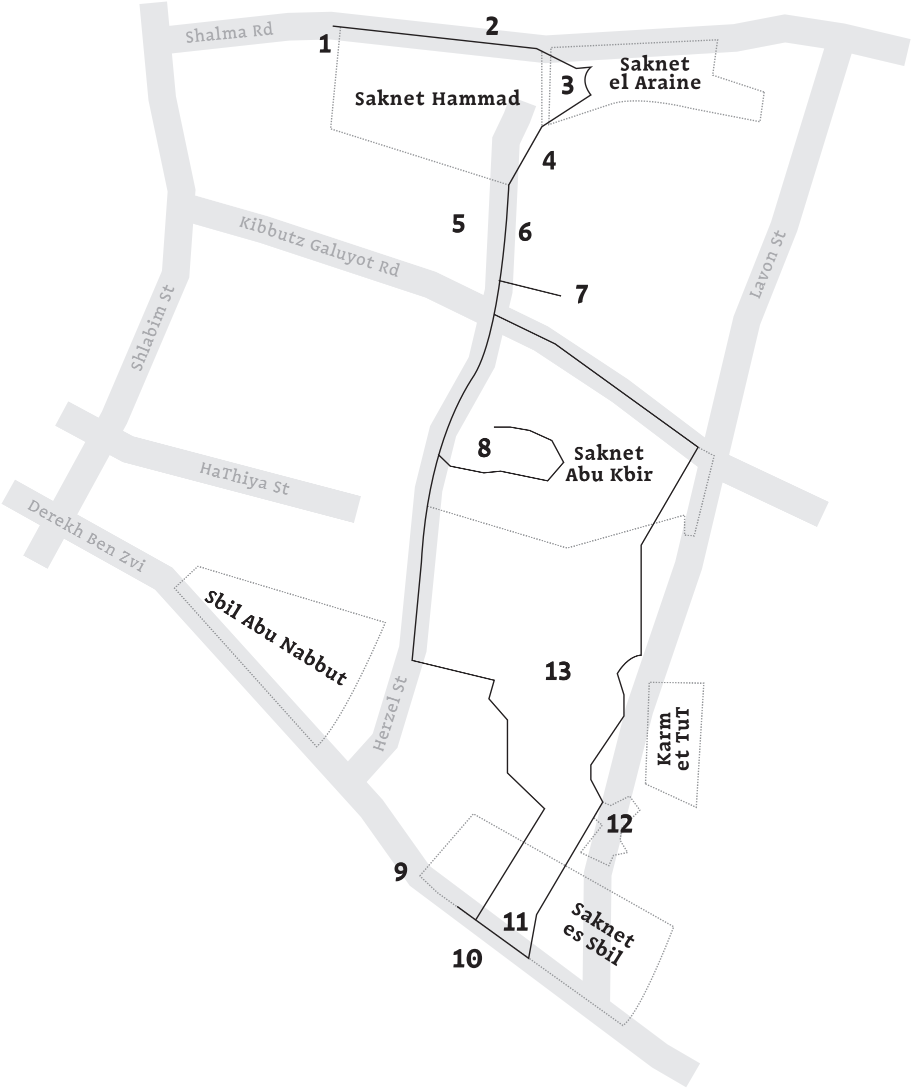

Map of Barak Mayer's tour in Abu Kabir

مسار جولة باراك ماير في أبو كبير

מסלול הסיור של ברק מאייר באבו כביר

Tour Stops

	Name of Site	Address	Comments
1	Hadarim store	14-16 Ben Atar St., 48 Salame Rd.	One of Hamed Orchard's well houses
2	Central Mashbir House	60 Saleme Rd.	Haganah front HQ in 1948
3	*Saknat* al-'Araine *Saknat* Hamed	1133 Simtat HaShach	
4	Gluska Tiles 1936	130 Herzl St.	
5		136 Herzl St., 30 Rabenu Hananel St.	One of Hamed Orchard's well houses
6		140 Herzl St.	One of Hamed Orchard's well houses
7	Mandate-era building in Herzl Hill neighborhood	5 HaPatish St., 1 HaManor St.	A Mandate-era building on the border between Herzl Hill and Abu Kabir. In its southern façade, bullet holes can still be spotted.
8	*Saknat* Abu Kabir	3785, 3784, 3783	
9		68-70 Ben Zvi Rd.	The Yellow House – well house
10	*Biarat al-Azza*	78 Ben Zvi Rd.	
11	*Saknat* al-Turki / Al-Sabil	77-81 Ben Zvi Rd., Pinhas Lavon St.	
12	*Biarat Musai*	16 Pinhas Lavon St.	
13	Kortila	19-21 Prof. Mendelson Heinrich St.	Well House

indicated at all, but only the most famous – Abu Kabir. In the very detailed website Palestine Remembered there is hardly any information about Abu Kabir and its little siblings, and what is there is dwarfed by the extensive information about Yaffa proper, the older and more important city. Finally, even their nature as exceptional forms of settlement – officially part of Yaffa, umbilically connected to it, but actually located outside it – did not help preserve their memory.

And if the mighty have succumbed, how shall the weak emerge unscathed? Thus, even I, a radical leftwing activist from a young age, who has always considered himself a history buff and who has spent about half his life in south Tel Aviv, knew nothing about the area's Palestinian past. In fact, I never even knew there was one!

Once I realized there was a whole world around me I never knew existed, I began looking at the space around me with completely different eyes. An ordinary person would look at the thick vegetation in front of the old Barbie rock club and see nothing but bushes and trash. When I look there, in my mind's eye I can also see what used to be – the orchard and the well and the mosque and the café, the workers after their day is done, the horse drawn carriage galloping towards the Yaffa-Jerusalem Road, the kids playing in the street. I can also see the Palestinian fighters shooting at the Herzl Hill neighborhood, at the houses of the Jewish settlers who came to replace them. And the bodies of the people killed in the Haganah raid. And the families fleeing their homes, destitute, certain they would be able to go back soon. Equipped with this eye, I created the tour attached below during years of studying and documenting the area. I hope it will help you see the space with different eyes, if only for an eyeblink.

It's hard to say what the situation in Israel will be in the following years, but I hope that future researchers will go on studying the country's hidden past, including that which is right under their nose but completely out of their mind. I also wish that they would do so in a free Palestine, with justice and equality for all, including those forgotten by history and their descendants.

CORNER OF *SAKNAT* AL-'ARAINE AND HERZL STREET

BARAK MAYER

In 2006 I moved to Tel Aviv for the first time, to an apartment on the corner of Salame and Herzl streets. It took me another 14 years to enter, or even notice, the alley located right in front of my house. Such a marginal alley that it was not even named – it was only called "1133". It is only in retrospect that I found out that this alley, which leads to a little hill, began its career as a Palestinian locale, which preceded the State of Israel and even Tel Aviv by many years – *Saknat* Al-'Araine.

Noga Kadman's book about the villages destroyed in the 1948 Nakba is called *Erased from Space and Consciousness*. The story of the villages/neighborhoods of Abu Kabir may perhaps be called *"In Space but Out of Consciousness"*. The poor orchard workers who lived in the *Saknat* – *Saknat* Abu Kabir, *Saknat* Hamed, *Saknat* Al-'Araine, etc. – the simple people who populated south Tel Aviv, before it became south Tel Aviv, were not "important" enough in the eyes of educated scholars to be included in the history books.

An entire world disappeared that way, not only from Zionist historiography, which tends to ignore the history of south Tel Aviv entirely – the Black City, as Sharon Rotbard called it, as opposed to the White City, the darling of Zionism – but also among the Israeli "new historians" and Palestinian researchers. Even in the writings of scholars specializing in the Nakba and in the publications of organizations dealing with the country's erased Palestinian past, the *Saknat* barely exist. They are not included in the lists of villages destroyed in the Nakba, since they were officially part of Yaffa. In the map of the Nakba in Tel Aviv, published by Zochrot in 2007, most of the *Saknat* were not

remainders of the well houses – Yaffa's 19th-century *biaras* – formed the first nucleus of those who had left the walls and of agricultural work combined with the palaces of Yaffa's richest.[24] Today, these places are left without wells, with no water, and no orchards. The remains of the *Saknat* were repopulated by migrant Jews. The citrus orchards – which dominated the entire east of Yaffa until the late 1940s – disappeared completely from the collective eye and mind.

Altogether, this eventually results in a completely disoriented space. According to Asfour, this is far from being a coincidence. Rather, this is a quite successful attempt at optical and spatial deception. As a Palestinian space, Abu Kabir was erased form the Israeli memory. In the middle of the neighborhood, Herzl Street was paved and became a central thoroughfare, and to the east, Groves Park was planted. Inside the park, only the pools that used to water the citrus trees can now be visible. At its edge, near the entrance from Ben Zvi Street, the Forensic Medicine Center is located, with a water pool directly to the left. The park has a playground for children and several fruit trees, but there is no remnant or reminder, no sign commemorating the neighborhood or indicating that Palestinians used to live there, and have a history. This renders Palestinian-ness ahistorical.

To conclude, since this booklet also seeks to consider the ongoing Nakba and the future, note that the public housing companies remain key players in today's reality in Yaffa. The triangle of local inhabitants or "protected tenants", the companies and the municipality embodies colonialist relations. The municipality acts as the proxy of the state, which dispossesses the tenants and expropriates the assets, most of which are transferred to the JNF and from there to the housing companies. These in turn privatize the properties, leaving supply and demand to the "free" market. This policy tramples the existence of Palestinians in Yaffa and other marginalized communities in the city, oppressed systematically for years by the capitalist and colonialist Municipality of Tel Aviv.

24 Kaminer, "Among the Well Houses".

motivating the erasure. Returning the depopulated villages to the Israeli consciousness is presented as essential for honest coping with the roots of the conflict in the present and for paving the road to decolonization and reconciliation in the future.[20] Asfour went on to elaborate that in the article by Jewish-Israeli geographic historian Arnon Golan "Abu Kabir: From a Rural Settlement to Urban Margins" (also mentioned on page 139), the optical deceptions and the systematic erasure of the space and landscape are very much evident.[21]

After the occupation of Palestine and the ethnic cleansing of the neighborhood, it was annexed to Tel Aviv in December 1948,[22] and masses of Jewish families squatted its abandoned houses. The municipality and government decided to destroy most of the extant buildings, fearing a future political settlement that would involve the return of the refugees. Therefore, in 1950 the state transferred lands from the neighborhood to the JNF. The orchards under former Palestinian ownership were also quickly annexed to Jewish neighborhoods. Most of the area was demolished by orders of the Tel Aviv Municipality. In 1949 the British police building became the Abu Kabir Jail. In 1951, a forest was planted across from it, called "Defenders Forest" to commemorate the attackers of Yaffa. In 1954 the al Kassar (القصار) family complex was turned into a military shooting club and a base of the Gadna (preservice military training for youth). The Botanical Garden is also a mirage, painting the space in quasi-scientific colors, as creativity of sorts in the midst of the erasure and denial. Today's Groves Park is admittedly beautiful, but again, a tool of erasure, amnesia and denial. When a given historical area is home simultaneously to compounds and facilities of many different kind, this can be seen as evidence of attempted coercive takeover, expressed in demolition, erasure, coverup and concealment.

In 1955, the Institute of Forensic Medicine was established in Abu Kabir, having started out as part of Tel Aviv University and was left behind when the university moved elsewhere. According to Amnon Bar Or, an Israeli architect and expert on heritage conservation and reconstruction, the term "embarrassment space", which he coined and wrote about in the *Maarav* issue dedicated to Abu Kabir, is suitable for describing the neighborhood. Bar Or points to the embarrassment space of Abu Kabir as one made up of isolated and mutually alienated islands, of various and contradictory cultural meanings.[23] The

[20] Noga Kadman, *Erased from Space and Consciousness: Israel and the Depopulated Palestinian Villages of 1948* (Bloomington: Indiana University Press, 2015)..

[21] Golan, "Abu Kabir".

[22] Yaffa itself was annexed to Tel Aviv in October 1949.

[23] Amnon Bar Or, "The Embarrassment Archipelago – Thoughts of Conservation in Abu-Kabir", *Maarav* 30 (Spring 2021). https://tinyurl.com/2unx9c5k

CONSERVATION OR COLONIAL MIRAGE?

YARA SHAHINE-GHARABLE

In an interview with Youssef Asfour, a Yaffa-born historian who grew up as a child in Abu Kabir, he explains what made him study the neighborhood as a test case. Asfour starts by arguing that in order for a nation to construct a national identity it must operate on several levels. First, it must provide a history, create a narrative, constitute an identity and collective memory. Then, if the context is a settler-colonial one, it must erase the local Indigenous oppositional identity. Asfour recalls how he studied for his first and second degree at Tel Aviv University, located on the ruins of the Arab village of Sheikh Muwannis. One of the courses he took, "Commemoration and Memory", led him to ask quite a few questions about Abu Kabir, or as he calls it, "wood sorrel hill" (تلة الحمصيص), after the wild edible flowers that used to cover it after the rains, as a counter to the tendency to associate Abu Kabir exclusively with the jail.

Asfour describes Abu Kabir as a painful chapter in the history of Palestine, and Yaffa in particular. In the interview with him, depicting the scene almost as if facing a map, Asfour charted areas in Abu Kabir while referring to the practice of erecting monuments, which is based on political colonialist considerations. According to Asfour, after the occupation, the area was first named "Haganah Park", to commemorate the Haganah warriors who died in the conquest of Yaffa. He cited Noga Kadman's book, *Erased from Space and Consciousness*, which discussed the depopulation of the Arab villages (Lifta, Tantura, and hundreds of others) erased in 1948 from the Israeli discourse and highlighted the Judaization ideology

Abu Kabir ("Groves Park")
Maya Yavin

أبو كبير (”متنزه هحورشوت“)
مايا يافين

אבו כביר (”פארק החורשות”)
מאיה יבין

retired, and his son Adi also works with him, but most of the time, Avner is alone at the shop, still producing handmade tiles, despite his octogenarian status.

"It is hard physical work", said Avner, "But I've been practicing yoga every day for the past 40 years. Most of the time I had Arab workers because Jews could not stay at the job. It was too hard for them. Today, there is no active tile factory in Israel because of the imports. Today, Gluska Tiles is known as a curiosity in tours of Yaffa and southern Tel Aviv no less than as a business, as a marker of history being erased off the space. Even the shutter with the bullet holes from 1948 was removed after a driver had lost control of his car and hit it.

The area in which I lived on the edge of Abu Kabir has long since been evacuated. The few Jewish inhabitants who had registered their land were compensated, but most had to face huge lawsuits and seizures until they agreed to evacuate without compensation. The plans for the area known as the Nez Lagoyim Compound include office and residential buildings on the scale of 2,000 housing units. The concept of erasing entire populations in the name of nationality has been replaced by the logic of erasing longtime inhabitants in the name of market forces.

To conclude, on a personal note, when I took upon myself to interview Jews with a long history in Abu Kabir, I expected to encounter hostility, denial of the Arab past, and unwillingness to discuss these subjects during wartime. To my surprise, however, my interviewees, Avner Gluska, Yossi Elazar and his wife Edna were not only willing to talk about the past, they mourned it. Facing a reality of daily horror and despair, they waxed nostalgic and wondered if it would ever be possible to resume life in a multilingual society, with plenty of room for friendships that cross religious and national boundaries.

It was an odd living space. A neglected uncultivated field, sparsely dotted with improvised or ruined buildings, on the square between Ben Zvi and Nes LaGoyim and Grinbaum and Heinrich Heine streets. At its empty center was a sparse grove, home to the remains of a small military base that was bulldozed but not completely. From time to time, you could see a jackal wandering about in the open area that ended in a gas station on Ben Zvi St. (the old road to Jerusalem), at the entrance to which stands a 20 mm cannon of the type used on Operation Leaven. Apart for some additional families and renters, it had a grocery store, two synagogues, a carpentry shop, a drug rehabilitation center and a building supplies store. One of the buildings which styled itself as "building supplies" was home to a densely packed group of Chinese workers. The streets had no names, and officially, all the houses were listed under Nes LaGoyim 53, the address of the Ort School located at the entrance to the block.

In the garden of the house I rented were several orange trees, and an old bitter orange tree that testified to the orchards that used to cover the area. The bitter orange (hushhash) is used as the basis for the other citrus trees that are grafted on to it. Often, orchard owners would leave them as they were, prickly with small and bitter fruits, to mark their plots. In all the years I lived there I wondered whether the bitter orange tree was part of the boundary of an old orchard, or designated for a grafting prevented by the war.

When my eldest son was born I used to take him in the stroller on long walks to different areas in Yaffa and Tel Aviv. Often, when walking north on Herzl St., I thought about how we were passing by the fortified position where my grandfather kept watch during the war. Some of the old buildings in the area still bore bullet scars, like one of the shutters of Gluska Tiles, whose sign proudly states that it is there since 1936. I have often wondered about this place, but never had a chance to visit it until the opportunity offered by this booklet.

Gluska Tiles is located on 130 Herzl St., up the hill from which Abu Kabir commanded southeastern Tel Aviv. In 1936, Jacob Gluska opened the workshop there, together with his Arab partner Khalil Abu Shindi. Together they manufactured painted tiles that adorned countless houses in Yaffa and Tel Aviv. On the walls of the workshop, you can see the examples of colorful arabesques next to monochromatic geometric designs – a kind of catalogue of fashions forgotten or erased.

In 1948, Abu Shindi feared for his own and his family's life and moved to Amman, Jordan. In a handshake agreement, he sold his part of the business to his Jewish partner, hoping to return several months later once the fighting had subsided. He never returned to his home, nor to his family's lands near the Hassan Bek Mosque, but the two old partners did meet again in Gaza after it was occupied in 1967. Jacob's son Avner, continued with the family business after his father had

GLUSKA TILES: A JEWISH TESTIMONY FROM ABU KABIR

URI KEINAN

The exchanges of fire between Jews from Tel Aviv and Palestinians from Abu Kabir – which was situated on a hill and had a commanding view of the road to Jerusalem – went on for months. Until in late April 1948, the Haganah fighters in southern Herzl St. noticed a weird silence. That night passed with no shooting, and when the morning came, three fighters were selected to go up the hill and patrol the road to the village. One of them was my grandfather, Zvi Keinan. When they reached the village, they found it hastily abandoned, with nobody in sight. The houses were empty. Furniture and domestic tools were strewn all over the place. My granddad noticed a Singer sewing machine. As a child, still in Poland, his father had worked as a tailor, and now he took a fancy to the machine with the pedal mechanism and ornamentations. He took it home. I used to play with it as a child.

Sixty years later, I moved to live in the area. The house I rented was built by my homeowner, Yossi Elazar, as an extension of the shack were he grew up. In 1953, Yossi's father bought the shack and the field around it from a Palestinian who moved to Ajami. Two years before that, the Elazar family arrived from Bulgaria to Acre. With help from relatives, the father collected the 500 pounds required for the purchase and sealed it with a handshake, without official registration. Years later, when the authorities asked him to pay an extra 100 pounds to register the ownership, he had no money left. During the entire ten years that I lived there with my family, payment requests would arrive by mail several times a month.

Gluska Tiles

Barak Mayer

بلاط غلوسكا

باراك ماير

מרצפות גלוסקא

ברק מאייר

uprooted during the Nakba. After its occupation by the military, the Absentee Property Law was imposed on the house and it was appropriated.

Until 1948, Abu Kabir was close to the industrial and commercial hubs of the Yaffa-Tel Aviv space, but the area around it was sparsely built and largely rural. Powerful stakeholders, including the Tel Aviv Municipality, public construction companies and the Histadrut Jewish labor federation were interested in evacuating the Jews who squatted in the area during and after the war, but there was no alternative housing for them. On December 10, the neighborhood was annexed to Tel Aviv, and the Israeli government ordered the municipality to provide services to its inhabitants. The municipality argued that it was unable to provide appropriate services to the inhabitants of the former Arab neighborhoods without government aid.

The first entity to undertake the development of the Abu Kabir area was the Histadrut's Shikun company, the largest Israeli construction company at the time, which sought to build a large housing complex for veteran Histadrut members. This initiative led other public construction companies to demand that plots in Abu Kabir be allocated for the construction of housing complexes for members of the standing army and army veterans and members of various political movements. In early 1950, plots were transferred to the JNF in order to be allotted to the companies engaged in building a new neighborhood called Kiryat Shalom. The total land area was 880 dunams, and the plan was to build 4,400 housing units. The area was in the eastern part of Abu Kabir, with mostly orchards and fields, but also several dozens of previously Arab houses.

After the Nakba, the orchard owners lost their properties, but some of them (according to Asfour) kept working in them. In 1972 the orchards were destroyed and sold and instead, houses were built for new Jewish immigrants. This way, Abu Kabir became a purely Jewish neighborhood, just as happened elsewhere, in all parts of occupied Palestine.

whose noise was greater than the damaged it actually caused, and which terrorized the people of Abu Kabir, many of whom fled their homes, never to return. In fact, the Haganah laid siege to Yaffa.

The first operation against Abu Kabir was carried out on February 13, 1948. Four Zionist platoons attacked Abu Kabir from several directions. Two of them failed to break through the Palestinian fortifications and were forced to retreat. A third managed to break through and to blow up four houses. The fourth platoon attacked from the direction of the Jerusalem Road and stormed the Palestinian command at the center of the neighborhood. The Haganah forces managed to kill the local command, Abdul Rahman Abu Rahma and his deputies. Thirteen Palestinians died.

The fighting on the Yaffa-Tel Aviv front intensified with the Irgun attack on Manshiyya on April 25, 1948, in a failed attempt to conquer Yaffa. On April 28, the focus of the fighting shifted eastwards, when the Haganah initiated Operation Leaven,[19] which tightened the noose around Yaffa. After a ceasefire on May 1, Yaffa survived thanks to the presence of British troops. A few days later, its outer neighborhoods, including Abu Kabir, were abandoned by their defenders and fell into the hands of the Haganah.

Under these circumstances and given the expected evacuation of the British troops on May 15, those of Yaffa's leaders who remained began negotiating with the Jewish side. On May 13, the surrender agreement was signed. The next day, once the British left, the Haganah occupied Yaffa and imposed martial law.

The fighting caused considerable destruction of buildings and infrastructures in Abu Kabir and the surrounding area. After Yaffa's fall, Abu Kabir was renamed, and its boundaries redrawn. Today it is officially called Neve Ofer, although the name Abu Kabir is used much more often by both Arabs and Jews. After the Israeli occupation, Abu Kabir became completely transformed. And yet, although the neighborhood is no longer recognizable as such, some buildings did survive, among other things thanks to Jewish squatters.

North of Abu Kabir, a huge building survived (today on Ben Zvi Road), with two stories and a patch of land. The house belonged to Al-Azza (العزّة) family. Like most wealth Palestinian families, it immigrated abroad, to the US (according to historian Youssef Asfour and Abu Kabirite Youssef Ahmad Abu Kaoud). Originally a well house, in the years 1954-2007 it served as the Kabir shooting range club. Many members of the Al-Azza family were

19 The operation took place during the Passover period. In preparation for Passover, observant Jews cleanse their houses of all foodstuffs made of leavened dough, so that the operation's name alluded to that religious practice. At the same time, it also betrayed its purpose: the ethnic cleansing of Yaffa. Shortly afterwards, the Haganah initiated Operation Leaven Cleansing in Haifa, with similar results.

THE DEPOPULATION OF ABU KABIR AND ITS ANNEXATION TO TEL AVIV

YARA SHAHINE-GHARABLE

The UN Partition Plan in November 1947 led to increased nationalist tensions in the country. According to the plan, Yaffa would be an Arab enclave within the territory of the Jewish State. The area east of the southern section of Herzl Street, up to the Yaffa-Jerusalem road, and northeast of that road – an area partly within Yaffa's municipal jurisdiction and partly within its planning sphere – was taken out of the enclave. Thus, Abu Kabir, the *Saknat*, the built areas east and south of Abu Kabir, as well as the Jewish neighborhoods built on Abu Kabir's lands – all were included in the Jewish State.

The sporadic violent clashes that started in early December 1947 quickly became a position war, and the municipal line separating Yaffa from Tel Aviv became a frontline. Yaffa became an enclave surrounded by Jewish territory. Control of the roads leading to Tel Aviv from the south of the country and Jerusalem, which passed through Abu Kabir, became the most important strategic asset held by the Arab command in Yaffa. Southern Herzl St. was blocked to Jewish traffic, which was redirected eastwards to an alternative route that passed from southern Tel Aviv, bypassing Abu Kabir from the northeast, and arriving in Rishon LeZion.

In February 1948, the Jewish Haganah militia began raiding positions in Abu Kabir used by Arab and Palestinian fighters to attack the nearby Jewish neighborhoods, as part of the resistance to the Zionist project. In response, the Arabs reinforced their positions and the fighting intensified. In March, both sides began using mortars, some of which were homemade, such as the Davidka mortar (according to historian Youssef Asfour),

Well House on
16 Pinkhas Lavon St.

Kim Kertesz

بيت بيارة في 16 شارع
بنحاس لافون

كيم كيرتيس

בית באר ברחוב
פנחס לבון 16

קים קרטז

bulldozers began the construction work, in violation of the company's promise to await the court's ruling on the second lawsuit, filed by Yaffans whose families were buried in the graveyard.

Eli Ovadiah, a Jewish inhabitant who witnessed the demolition of 300 graves, called on reporters and politicians to stop the destruction. He had this to say in an interview for *Haaretz*: "It was terrible to see skulls and skeletons strewn all over the place… I have an interest in the construction of the new neighborhood but my conscience would not have been quiet had I lived in a house built upon graves".[17] The subject was discussed in parliament on January 29, 1992, where Arab MP Abd al-Wahab Daraushe argued that the Mayor of Tel Aviv, Shlomo Lahat, "is not a man of peace if he does not make peace within his city". Daraushe also wondered how Lahat and Prime Minister Yitzhak Rabin were planning to recognize a Palestinian State in the Occupied Territory while being unable to recognize a Muslim cemetery in Tel Aviv.[18]

Nevertheless, in October 1993, the court allowed the construction works arguing that the graveyard was neglected and that the claimants were unable to indicate their families' graves upon visiting the site. A month later, the Supreme Court ruled similarly on the appeal, arguing that the Tel Aviv Outline Plan had changed the land's designation from graveyard to construction site back in 1988, so that the Muslim community expressed its opposition too late. The courts in Israel obviously ignored the forced eviction of the people of Abu Kabir in 1948, which led to the "neglect" of the cemetery and the authorities' failure to protect the holy property of the *waqf*.

17 Huss, M., & Margalit, T. (2024). "You cannot really live (or die) here" — Ongoing struggles over Muslim cemeteries in Tel Aviv-Jaffa, 1957–2020. Environment and Planning D, 42(5-6), 604-624. https://doi.org/10.1177/02637758241244595 (Original work published 2024)

18 378th Plenary Meeting of the 12th Knesset, January 29, 1992 (Hebrew). https://fs.knesset.gov.il/12/Plenum/12_ptm_531932.pdf

Sheikh Murad Cemetery
Amaya Galili, Zochrot

مقبرة الشيخ مراد
عمايا جليلي، ذاكرات

בית קברות שייח' מוראד
עמיה גלילי, זוכרות

SHEIKH MURAD CEMETERY[16]

DR. MICHAL HUSS

The Muslim cemetery of Sheikh Murad is situated in Tel a-Rish, within the municipal area of *Saknat* Abu Kabir. It developed around a tomb of a Muslim saint from the Mamluk period (1260-1517), decorated with Arabic inscriptions from the 14th century. The tomb structure is made of two connected rooms, with domed roofs, located on a sandstone hill. At the edges of the cemetery area, earthen houses of poor Hourani laborers were built, which the British authorities demolished in response to the 1936 Arab Revolt. After the Nakba and the uprooting of Abu Kabir's Palestinians, the cemetery fell into disuse. The 1950 Absent Property Law, which referred to the Palestinian refugees as "absentees", also included waqf properties (that is, community properties managed by religious institutions) under the definition of "absentee property" - including cemeteries - and these were expropriated by the state.

In 1969, the Sheikh Murad graveyard was transferred to the Israel Land Administration, which sold it to the Halamish Government-Municipal Housing Company. In 1999, Halamish decided to build a new neighborhood on the cemetery grounds. In response, Palestinians from Yaffa protested outside the company offices and even filed two lawsuits to suspend the construction. The court rejected the first and Halamish's

[16] This text is based on: Michal Huss and Talia Margalit, ''You cannot really live (or die) here': Ongoing struggles over Muslim cemeteries in Tel Aviv-Yaffa, 1957-2020', Environment and Planning D: Society and Space. Ahead of Print. DOI: 10.1177/02637758241244595

When were the *biarat* expropriated by the state?

Today there are no more *biarat*, except for *biarat* Daka and Abu Seif and Jakhlab in Bat Yam, very small, around 100 meters square. Not like the one we had, 40,000 meters… I mean dunam, the dunam being 1,000 meters… They took away our *biara*. In the 1970s. And *biarat* Abu Ramadan was taken before ours by two or three years […] and they also took *biarat* Barakat… But the Barakat family palace still exists on the corner of Beersheba and Gaza Street, until today… They even made conservation work for it […].

In 1972, the orchard owners were uprooted from their properties and from the orchards themselves. All the orchards were evacuated of their owners by order of the "bulldozer machine", supported by the police, which started destroying the orchards sold by the nunnery, after pressure had been brought to bear on the nunnery, and in return they gave the property to the Israel Land Administration, which took over the Palestinian refugees' lands [since 1948]. Instead, buildings were erected to house new Jews on the orchard lands, and that's how the neighborhood became purely Jewish, just like the other total erasure acts that the occupation state continued carrying out after 1948.

One last question, if you could go back in time, would you return to Abu Kabir?

You bet! […] But of course I'd go back only if I lived in my liberty and freedom… not like that… not like now […]. To work in the *biara*… and with the farm animals… the cows… horses… To pick from the *biara* all kinds of fruits… We had everything… Everything nature has to offer… From fruits like sugar apple, pomegranates, mulberries, grapes, peaches, red guava, grapefruit… to the sweet-and-sour… However much I tell you won't be enough because there's so much to say about it….

how to cultivate the land and [how to value] its benefits… We had a plot that we cultivated… plantation… orchard… horses… sheep and everything…

And how was it for you?

I worked while studying. I was also in school […] after that, as I grew and matured, I went to work as a car mechanic…

How was your childhood in Abu Kabir?

The greatest. The greatest… really the greatest… We used to go back from school… I studied in Terra Santa, we used to walk on foot from Terra Santa School all the way to Abu Kabir… Rain or shine… We used to go back from school directly to work, walk in the *biara*, work and pick oranges and clementines and mandarins… Do you want to hear about the fruits' names? […]

In Abu Kabir we had clementine, mandarin […] several kinds of clementine… We also had pomegranate… They even called it "mule's head" (راس البغل), because it was big […]

Most of the society in Abu Kabir could be characterized as a peasant society, or not necessarily?

No, I don't think… Everyone who was in Abu Kabir was us… and the Abu Ramadan family [who still live in Yaffa] and others… These used to live in Abu Kabir… with our family… The rest were expelled or forced to leave; they are no more… So they told everyone without exception and frightened the people by saying, "Listen… the Jews are planning to enter…". Somebody from a Palestinian family […] was like a dealer, a land broker, who frightened the people here… He told the people in Abu Kabir, you had better leave or the Jews will slaughter you. […]

I remember my father telling that he told [the dealer], "So what, let them come and slaughter me, I'm staying here. I'm going to die anyway, I'd rather die here. My father stayed in the *biara* because then his Palestinian neighbor who had been expelled and thought he could return asked my dad to look over his place {Yousef points with his hand}: "Here, water the *biara* and cultivate it until we return… The neighbor gave my dad the keys […] My father's still waiting for him… But my father's dead.

May his memory be blessed, God willing, tell me about your father?

My father's name is Ahmad… Ahmad Abu Kaoud. He was born in Abu Kabir and died there… in *Saknat* Darwish in Abu Kabir. It was not far from the center of Abu Kabir. He went out every day to work and returned to Abu Kabir. In 1948, as fate would have it, we stayed in Abu Kabir. Until my father passed away, and then we moved to Ajami. In 1972 we left Abu Kabir. I got married and the entire family moved to the area near Fahri Jdai [whose pharmacy is located on Hilwe (Yefet) Street].

Today you're still in Ajami, right?

Yes, since then I'm still in Ajami, right in the same place, near Haj Kahil on Yefet.

I remember how one day, my father told me how he refused to take the splendid carpets from one of the palaces in the neighborhood, after the soldiers had asked him to do so. "I hope the family would return to its palace and breathe new life into it".

What about the *Saknat* and the lands in Abu Kabir?

I remember al-Kasar Palace, which still stands. I also remember Himmou's Orchard and *Biarat* Barakat, and Tasu (cemetery), of course.

What about the jail, the detention facility now there? What used to be there?

This was also a *biara*, of course. Those who are today in America, [the *biara*] right in front of the jailhouse..al-Gaza family. They had a *biara* and now, next to that, there's a parking lot or a car dealership… They even took some of that family's land and made a street out of it, and what's in front of that, there was a Jew of Persian origin who invaded that land and nothing was taken from him [by the government]. I remember it well; they took from the Palestinian and expropriated the land and told him it was for public use…".

Do you know what happened in 1948?

Certainly… At the time, as my father described it… When the army arrived and entered Abu Kabir, we used to live in *Biarat al-Rahbat*, so the nuns […] upon hearing of the entry of the Zionist forces […] surrounded the entire *biara* [area] with French flags, all of it, and then they [the Zionist forces] could not approach the *biara*, the house, nothing. They started asking my father for drinking water… My father told me he had told them to build a *kitlit* […] it's like a basin or pool […] my father opened a kind of hole in the wall, and the water he would give the farm animals flowed out […].

You were born in Abu Kabir. How did you get to Ajami afterwards?

When I got married I moved to Ajami. We kept living in the *biara* in Abu Kabir… The government came and asked to buy our *biara* […] The nuns had sold the property… They sold the *biara*… But they didn't tell us… The government came to us… My father told them, how do you want to buy the *biara*? Without knowing anything about the people here and about this place? And the size of the property… Eventually they forced my dad to sell the land… They said, here's the money in return, and took the *biara*.

Was there any resistance to this coerced sale? An uprising or refusal?

Sure, sure, there was a conflict and a debate… But they took it from us… Nothing could stop them, they took the *biara*… Also, the nuns had sold beforehand and we didn't know and had no option to decide about our fate in Abu Kabir…

Did you work in the *biara*?

Sure, sure, dad was a *biari*, we kept on, ever since childhood we learned

TESTIMONY

YOUSSEF AHMAD ABU KAOUD

AUGUST 2024

YARA SHAHINE-GHARABLE

Youssef Ahmad Abu Kaoud was born in Abu Kabir with the establishment of the State of Israel in 1948. His age is that of the new state that rose upon the ashes of the Palestinian towns and villages. Today, he lives in Ajami, Yaffa, where the interview was conducted.

Yara: Can you tell me what you remember from Abu Kabir?

Yousef: I was born in the French Hospital [today, The Yaffa Hotel], right across the Collège des Frères school [which is still active]. In Abu Kabir, I lived in the Al-Rahbat (Nuns) Grove – it is no longer existent, today there are housing blocks instead. The neighborhood was full of citrus orchards owned by Palestinian families, such as the Abu Ramadan and Tabje families, in addition to my own, although my family lived in the grove owned by the St. Joseph nuns. The land area was 25 dunams, and included many kinds of citrus fruits, such as oranges, clementines, mandarins, pomegranates, sugar apples, and red and white guavas. We lived in the well house (*biara*), and my father was responsible for picking the fruits and caring for the *biara* trees, and in return, my family gained considerable benefits from the various crops, because my father was a *biari* or *biarji* – the person living and handling the *biara*, which was under his responsibility. The nunnery extended its patronage to the *biara*, the area were we lived was owned by the nunnery. In 1948, had the nunnery not hoisted the French flags on its walls, the Zionist forces would have taken over it, just as they have taken over buildings in Yaffa. […]

Saknet Abu Kabir
Kim Kertesz

سكنة أبو كبير
كيم كيرتيس

סַכְּנַאת אבו כביר
קים קרטז

referred to as *Saknat*. One of these is Tel a-Rish (today, Tel Giborim in Holon), whose inhabitants made a living growing vegetables on land leased from the Jerusalemite Khalidi family.

The people of Abu Kabir played an important part in the resistance to the Mandate rule and Zionism, which was led by the poorest and most marginalized sectors in the Arab population against the pacification attempts of the local dignitaries and the rulers of the Arab countries, who sought understandings with the British. Violence erupted in the area in the 1921 and 1929 rebellions. During the Arab Revolt of 1936-39, as part of a large-scale punitive operation in Yaffa, the British demolished 300 "illegal" shacks in Abu Kabir and another 350 near the Sheikh Murad Cemetery (today in Shapira neighborhood).[14]

In February 1948, the Haganah militia attacked the *Saknat* as part of its attempt to encircle Yaffa, and in early May, their inhabitants surrendered and were evacuated, some to the diaspora and others to the Ajami Ghetto, where the few Palestinians who remained in Yaffa were concentrated. In an interview conducted with her as part of the *Maarav* research project, Abu Ramadan recalls the Nakba events:

We stayed, and the shells got right to our house. [...] All our neighbors had left except for us. [...] There was a group of Arabs who collaborated with the Jews, they used to bring [the resistance fighters] bullets full of useless powder. You shoot the bullet and it does nothing, less than a stone. It was betrayal. [...]
Those who betrayed came from outside. Indeed, an army came from Jordan and Syria to defend Palestine. I saw them in Tel a-Rish. [...] but they did not attack. [...] In Lydda and Ramle there was some fighting, but King Hussein [Abdallah] helped the Jews. [...] How could the Arabs hold on? [...] My brother-in-law was shot there and died. In Yaffa no [serious fighting].[15]

15 Matan Kaminer, "Among the Well Houses: The *Saknat* of Abu Kabir", Maarav 30 (Spring 2021): 222-24 (Hebrew).

This entire complex was surrounded by a wall, next to which a public water facility (*sabil*) was installed for the benefit of passers-by and their livestock.

These distinct housing configurations embodied a new class consciousness in Palestine. A gap yawned between the tenant farmers whose houses are rarely mentioned, whether in architectural research or in Palestinian historiography, and the landowners whose magnificent well houses – the "palaces of Yaffa" – occupy center stage in the literature. The Tel Aviv Municipality is even considering a plan to rehabilitate the well houses – preserving the structures themselves but ignoring the modern Palestinian urban history they represent.[12]

Thus, *Saknat* Abu Kabir became part of a "rurban" fabric based on modern plantation economy, and its inhabitants no longer just supplied the fruit, but also transported it, packaged it and loaded it on ships sailing from the Yaffa port. Next to the Egyptian immigrants' descendants, Abu Kabir became home to a variety of immigrants and minority groups, including Kurds and Syrians from the Hauran area, located near northern Palestine, and Palestinian peasants forced off arable lands purchased by the Zionist movement. All built buildings and shacks for themselves, together with workshops that kept expanding eastwards. Just as the housing configuration in the *Saknat* was unique, different from both the villages with their traditional stone houses and the dense city centers, so were the *Saknat* residents, those half-rural, half-urban workers, unique in referring to themselves as *birawiya* (from *biara*). Many years later, Subhiya Abu Ramadan, who grew up in Tel a-Rish, would tell anthropologists Haim Hazan and Daniel Monterescu that the locals used that adjective to differentiate themselves from both peasants and urbanites.[13]

A close view of the *Saknat* offers the opportunity of reexamining the popular resistance to the British Mandate and the Zionist movement, its protégé. Political sociologist Matan Kaminer wrote about Abu Kabir as part of a documentation and research project by *Maarav*, a Hebrew online journal on art and culture. According to Kaminer, in the 1920s and 30s, the country underwent economic development, involving however the growing dispossession of Palestinian peasants from arable lands purchased by the Zionist organizations. Many of the displaced peasants migrated to the coastal cities, where the racist "Jewish Labor" policy locked them out of many workplaces.

In the process, the agricultural space between Yaffa and Wadi Musrara (Ayalon River) was partly urbanized, and the southern section of Herzl Street, connecting Tel Aviv to the Yaffa-Jerusalem Road (today, Ben-Zvi Road) was paved next to the houses. Around the road rose Herzl Hill neighborhood, overcrowded with poor Jewish population. The Arab population in the area also grew in several concentrations, not all of which were

12 Allweil, "Plantation".

fabric, and even dictated the area's urban development and road network.[10] Out of this rural landscape grew a unique architectural complex that challenged the Western urban-rural and modern-traditional dichotomies.[11] This complex, which emerged spontaneously without architectural planning, was called a *biara* (well house). It included three main elements:

1. A water storage pool connected to a system of canals used to irrigate the crops;
2. A well next to or above which an opulent summer mansion was built – these mansions would later become permanent residences for the rich families of Yaffa;
3. Sheds for the landless tenant farmers.

10 Golan, "Abu Kabir".
11 Yael Allweil, "Plantation: Modern-Vernacular Housing and Settlement in Ottoman Palestine, 1858-1918", *Architecture Beyond Europe* (ABE) 9—10 (July 2016): 1-25.

east of Yaffa. They included at least the names he listed: Ajami, Nuzha, Hourshid, Irshid, Jabaliyya and Manshiyya. He also added that by the late 1930s, with Yaffa's expansion, it included six *Saknat*.[7]

Abu Kabir, the largest of the *Saknat*, was named after a town in the Nile delta. It was located on the historical road to Jerusalem, laced with monasteries and churches; the Russian St. Peter's Church, completed in 1894, was built on its land, on a sandstone hill (today, adjacent to Groves Park). The *Saknat* were farming communities of a new kind, built outside the city walls, challenging the distinction between urban and rural settlements. They relied on innovative irrigation techniques imported from Egypt in order to provide most of the food for Yaffa's rapidly growing urban population.[8] In the following years, the processes of modernization and expansion beyond the city walls accelerated, and kept challenging the spatial disconnection between the city and its rural hinterland.

In 1878, all the *Saknat* in the Yaffa area were located in farmlands. All were established next to main roads, with another road connecting some to the adjacent main road. In those years, most of the roads were not paved, apart for the Yaffa-Jerusalem road, whose paving was completed already in 1869. These roads led to and from Yaffa and connected it to other cities in Palestine.[9] It therefore seems that these *Saknat* served as quasi-suburbs of Yaffa. The *Saknat* enveloped the city on all sides apart for the west, mainly in the south and east, on fertile lands rather than on the non-arable sandy lands to the northeast.

Like all fortified Palestinian cities, Yaffa began growing out of its walls, which, as mentioned, were completely destroyed by 1991, and its new neighborhoods mixed with the *Saknat*, creating a new urban typology. Yaffa's districts and neighborhoods were influenced by the Ottoman Land Code of 1858, legislated in order to regulate and register land titles and cancel the traditional model of property ownership based on cultivation. The reform turned land into an economic asset and a source of class inequalities between the landowners who controlled huge territories and the peasants who became tenants, having lost ownership of the lands they had been cultivating for generations. Following these changes, Palestine and the Yaffa area in particular developed a capitalist cash crop economy, relying on modern methods and cheap labor to produce farming commodities designated for export (to neighboring Arab countries and even Europe).

Yaffa included some 10,000 dunams (~2,500 acres) of orange and other fruit groves, which became part of the urban

7 Ibid.
8 Golan, "Abu Kabir".
9 Golan, "Abu Kabir".

THE FOUNDING OF THE EGYPTIAN *SAKNAT* AROUND YAFFA AND THE HISTORY OF ABU KABIR

DR. MICHAL HUSS AND YARA SHAHINE-GHARABLE

Saknat Abu Kabir was established next to *Saknat* Hamd and *Saknat* Al-'Araine east of Yaffa in the 1830s. Their founders were Egyptian immigrants who arrived in Palestine on the heels of the military campaign of Egyptian ruler Muhammad Ali, who had rebelled against the Ottoman rule and taken control of Palestine until 1841. According to LeVine, the massive Egyptian immigration into Yaffa upon the arrival of Ibrahim Pasha, Muhammad Ali's son, who fought against the Ottoman Empire, founded neighborhoods such as Abu Kabir and Irshid, whose names clearly referred to their towns of origin in the Nile delta. In 1881, British orientalist Edward Palmer published a list of locales in Palestine, with commentaries, including 11 *Saknat* in the Yaffa area: Darwish, Abu Kabir, Hamed or Al-Denaity, Al-Abid, Al-'Araine, Jabaliyya, Al-Masaleh, Sheikh Ibrahim, Al-/Abu Sabil, Al-Musriyya, and Al-Barusin.[6]

Yaffa's population thus included locals and Egyptians. Apparently, most immigrants into Yaffa were Egyptians. In his book, LeVine elaborated on the workers' neighborhoods or *Saknat* established during the Egyptian occupation outside the Old City walls to the north, south and

6 LeVine, *Overthrowing Geography*.

of Palestine in 1917, after which the Yaffa area became the center of Zionist settlements, not to mention the fact that its port was the main gateway for Jewish immigrants. The conflict involved a series of clashes, including the May 1921 rebellion. The Yaffa harbor was one of the triggers for the Arab Revolt of 1936-39, after Arab dockworkers found a large shipment of weapons smuggled for the Zionist movement in October 1935, and the city became the first arena of the revolt in April 1936.

In the meantime the Jewish city of Tel Aviv continued prospering and expanding in all directions, and its local council, established in 1923, became a municipality in 1934. Several Jewish border neighborhoods remained subordinated to the Yaffa Municipality until the Nakba, including Ezra and HaTikva. The Tel Aviv Municipality tried to annex these neighborhoods in 1945, but ran into Palestinian-Arab opposition, particularly as in the meantime a wall of Jewish settlement had surrounded Yaffa, from Tel Aviv to the north, through HaTikva and Mikve Israel neighborhoods to the east, to the towns of Bat Yam and Holon to the south.

Nevertheless, Yaffa expanded and flourished. It spread beyond the Old City, and its neighborhoods beyond the walls included Irshid and Manshiyya to the north, Ajami and Jabaliyya to the south, and to the east – Nuzha, Bassa, Karm al-Tut, Abu Kabir, Tel a-Rish, *Saknat* Darwish, and more. The city's economy also developed with the doubling of the orange and fish exports, and the founding of factories that, as mentioned, attracted laborers from all over the Arab world. Still, Yaffa was located in the area with the highest Zionist population density in all of Palestine.[5]

[5] Ruth Kark and Aviv Oppenheim, "The Development of the Egyptian *Saknat* in the Yaffa Area in the Nineteenth Century", Ariel 210-211 (August 2015): 159-76.

immigration wave, houses belonging to Palestinian who were now refugees were taken over by Jews. Some of the city's territory was annexed to the Jewish towns of Bat Yam and Holon to the south, and most of its lands, properties and undertakings were taken over by the Tel Aviv Municipality, which became the Tel Aviv-Yaffa Municipality. Over the years, Yaffa's status as the proverbial backyard of the "city that never sleeps" became an incontestable fact. Tel Aviv's accelerated development gradually filled the orchards with buildings and streets, and the well houses were destroyed or abandoned. Those let standing were mostly dwarfed by the urban fabric.

In his book *Overthrowing Geography*, Mark LeVine, a historian of the modern Middle East, quotes Prime Minister David Ben-Gurion in a meeting of the provisional government, a month after the fall of Yaffa, about "preventing the return" of the Arab population to Yaffa. To illustrate, he used the example of the border neighborhood of Abu Kabir:

If we can prevent cabs from stopping here at night – that would be a great relief. If Abu Kabir returns once again – that would be impossible. The world must understand that we are 700,000 against 27 million, one per forty. Under no circumstances would we accept Abu Kabir as an Arab territory once more.[3]

Thus, according to LeVine, Abu Kabir is metonymical of the Palestinian presence in Yaffa, serving as an iconic metaphor for siege, whereas the reality in the area was exactly the opposite, in other words, Tel Aviv and its satellite towns surrounded Yaffa.

In an interview with Yaffan historian Youssef Asfour, he said: "The lands of Abu Kabir neighborhood, like the rest of Yaffa's lands, are considered among the most fertile in all Palestine, and we can therefore find many citrus and other fruits in the multiple plantations and orchards covering most of Yaffa's historical area, which was famous for its orange exports".

In his book *Blood on Stone. The Yaffa Garrison and its Military Action* (دمٌ على حجر- حامية يافا وفعلها العسكري), Bilal Shalash challenges conventional thinking and tries to shake the dust off Yaffa's days of resistance.[4] Shalash studied the activities of the Palestinian-Arab resistance fighters, buried under the ruins of the neighborhoods of Manshiyya, Abu Kabir, Tel a-Rish and other fronts. He argues that Yaffa was a major conflict zone for the colonialist Zionist project, particularly since the British occupation

3 Mark LeVine, *Overthrowing Geography: Yaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine*, 1880-1948 (Berkeley: University of California Press, 2005), 212.

4 Bilal M. Shalash, *Blood on Stone. The Yaffa Garrison and its Military Action: Study and Documents (December 1947-April 1948)* (Doha, Qatar: Arab Center for Research and Policy Studies, 2019) (Arabic).

the new neighborhoods, which became the core of the built urban area, and the Old City and port. Abu Kabir became a thriving area, full of history and attractions for passers-by. The neighborhood was filled with shops, cafés, various businesses such as car repair garages, a flour mill, and ice factories. It also boasted a vibrant community and religious life. Photo 4 indicates the crowded residences next to holy places, see the minaret and the Russian church.

According to leading Israeli historical geographer Arnon Golan, the battle for the occupation of Abu Kabir by Jewish militias in 1948

> caused a considerable destruction of buildings and infrastructures […] – a journalist who visited Abu Kabir about two weeks after Yaffa had been occupied [the city surrendered on May 13] described the abandonment, uprooting and destruction in the former Arab neighborhood: "Everything that used to be alive and vibrant: the flour mill, the ice factory, the shops and cafés – all were ruined and destroyed irreparably, completely abandoned. […] I walk around streets with no name, with not a single human soul in sight […]".[2]

Evidently, before the occupation the area was perceived in the Hebrew press as teeming with life, whereas after it, Abu Kabir became a ghost town. After the area was occupied by the Zionist militias, and following the declaration of statehood on May 14, it became part of Tel Aviv. As was the case in countless other locations in the country, commemoration sites were established, which on the one hand glorify the occupiers and ethnic cleansers, and on the other, systematically erase the Palestinian identity, relegating it to the role of the Other.

On the eve of the Nakba, with the citrus orchards in Yaffa and the entire country at their fullest, there were almost 230 well houses; some of them were veritable palaces. At that time, the city was home to about 100,000 people. The UN Partition Plan, approved in November 1947, stated that Yaffa would become an "Arab enclave" within the territory of the future Jewish state, and that its port would be used by the Arab State. The border zone between Yaffa and Tel Aviv became a no-man's land, with snipers exacting a daily toll. On April 25, 1948, three weeks before Israel's Declaration of Independence, the *Irgun militia* attacked Yaffa, followed on April 27 by the Haganah militia.

By the end of the Zionist attack and the depopulation of Yaffa, only 4,000 Palestinians remained. Many houses lay in ruins, the orchards were neglected, Yaffa became a closed military area, and later on, with the massive Jewish

2 Arnon Golan, "Abu Kabir: From a Rural Settlement to Urban Margins", Cathedra 160 (July 2016): 49-72 (Hebrew).

HISTORICAL BACKGROUND

Yaffa was a coastal town which experienced significant growth in the 19th century. It was a cosmopolitan hub attracting laborers from all over the Arab world, for work and enjoyment. It was therefore known to all as Bride of Palestine, and would subsequently also be called Mother of the Stranger (أم الغريب), since everyone who lived in Yaffa felt like her son, even when coming from far away.

Abu Kabir started out in the 1830s as a small neighborhood of Egyptian immigrants at the eastern edge of Yaffa. Yaffa came to be surrounded by *Saknat* – small neighborhoods or villages founded by Egyptian peasants, during the time of the Egyptian occupation, mainly from 1831-1841. Some of these *Saknat* were named after their inhabitants' towns of origin in Egypt, including *Saknat* Abu Kabir, after the eponymous town in Al-Sharqiya Governorate, Egypt. Many of the Egyptian peasants who immigrated to Palestine did not return to their country, but married locals, creating mixed Egyptian-Palestinian families, such as Abu Qaoud, Abu Ramadan, Abu Seif, and Desuqi.[1]

The rapid development of the urban economy and the final destruction of the city walls in 1881 were accompanied by the rise of a new commercial center next to the ancient urban core, accelerating the development of neighborhoods from the north and south, towards the *Saknat*, and these were incorporated within them. The result was an urban continuity between

1 For more information (in Hebrew), see the *Maarav* special issue on "Abu Kabir", no. 30, Spring 2021. https://tinyurl.com/4bzfz9x4

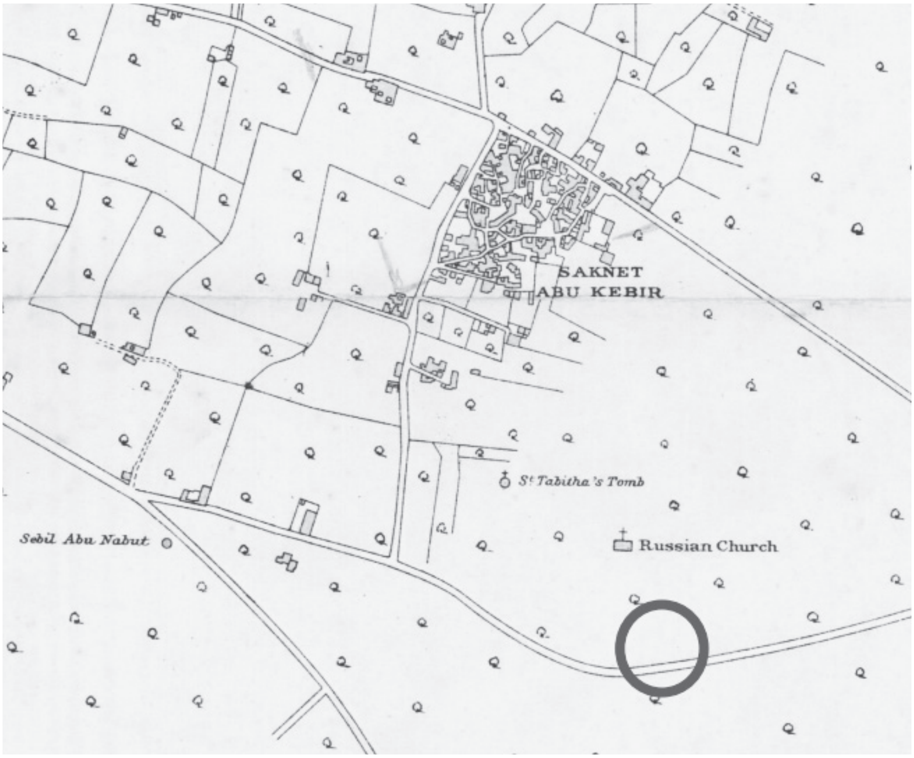

British Map of Yaffa, 1918,
The Abu Kabir area

خريطة بريطانية ليافا، 1918
منطقة أبو كبير

מפה בריטית של יפו, 1918,
אזור אבו כביר

This repartition affirms Israel's total control of the discourse, the new social composition of the Palestinian people, and the new "privileges" that result from that division, from that reengineering.

Therefore, I see great importance in giving history a voice and presence, in all aspects. This importance is not derived only from the fact that one day I would like to become a historian. It is rather also a tool for the decolonization of knowledge and information. Decolonizing and deconstructing our own colonial minds, and those of all who live under oppressive settler-colonialist regimes that are active systematically in erasing the Other. The decolonization of the mind refuses to succumb to the only dictate we are currently able to see and seeks to also think not only in terms of "past", but rather in terms of continuity. I consider this writing one element in the liberation of knowledge. For the sake of its reconstruction and for those who yearn to understand what really happened in this land, those who do not compromise when it comes to knowledge and taking political responsibility.

Saknet Abu Kabir
Maya Yavin

سكنة أبو كبير
مايا يافين

סַכְּנאת אבו כביר
מאיה יבין

need to bear in mind that after the fall of Yaffa in 1948, it is estimated that more than 60% of its refugees found shelter in Gaza. In other words, many of today's Gazans are refugees from Yaffa in the first place. This explains why today, we can find in many Yaffan families relatives from or in Gaza.

Moreover, before the outbreak of the First Intifada in 1987, a quasi-terminal station was active in Yaffa, in the Gazans' Garden (جنينة الغزازوة), now called Gan HaShnaim – a hub for travelers between Yaffa and Gaza, including those using the direct Yaffa-Gaza Line (خط يافا-غزة). Gazans would arrive in Yaffa for enjoyment and work in its prosperous market. After the First Intifada, the situation changed. The Zionist regime imposed sanctions restricting freedom of movement and the ability to exit Gaza. The workers' back-and-forth journey became more monitored, more restricted, and eventually ground to a near total halt with the outbreak of the Second Intifada in 2000.

It is difficult for me to write about the deep and natural relationship between Gaza and Yaffa, even after 1948, especially at a time when my people are being massacred. I do not seek to paint the past in romantic colors. However, it is essential to realize that the colonialist logic of partition prevents us from understanding this connection, which involves families, traffic, identity, and deep thoughts about a people yearning for justice, freedom and equality from the River to the Sea.

The second part of my family is Gazan. My father was born somewhere in Al-Zaitun neighborhood (حيّ الزيتون). It straddles both sides of the Salah al-Din road, near Umar al-Mukhtar Street in south Gaza City. I got to know this side of the family too late. We had no contact because my parents divorced, and upon their divorce, me and my twin sister were prevented from getting to know the other side, my father's Gazan family, which at this very moment is still in Gaza, under fire. We are constantly at the mercy of uncertainty.

It is important for me to point to something personal and yet essentially political: it is not my father who denied me and my sister the possibility of getting to know our family in Gaza. Israel did. Israel besieged Gaza. Since 1948, Israel has been controlling Gaza by preventing the refugees from returning. And particularly since 1967, it imposed a full military occupation which only tightened the noose after the so-called "disengagement" in 2005. If it weren't for the borders, it would have been possible for us to renew that family bond.

This practice of tearing families apart is not unique to Gaza. It is a well-known and highly effective practice also in the West Bank, as well as among the Palestinian refugees forced outside the borders of Palestine.All Palestinians on the land and worldwide have relatives everywhere from the River to the Sea. The breaking down of families contributes to the false the false notion that the Palestinian people are an invention, or are ahistorical.

INTRODUCTION

IN THE BEGINNING GAZA WAS IN YAFFA – VOICES OF THE THIRD NAKBA GENERATION FROM YAFFA

YARA SHAHINE-GHARABLE

Had it not been for the well-known Abu Kabir Jail, members of the third and fourth Nakba generation in Yaffa, let alone elsewhere, would not have been aware of the existence of the Palestinian neighborhood of Abu Kabir, renamed in Hebrew Neve Ofer or Tel Kabir. This is the painful way in which the story of this neighborhood has been engraved in local minds. As a third-generation Nakba survivor, I am fully aware of the tremendous importance of rewriting and deconstructing the colonial discourse in which we live, and which has been forced upon us, and on me as a Palestinian, since childhood. I have been forced to dismantle and reconstruct my own history, that of my grandmother and her story of expulsion and miraculous return to Yaffa, and of the other half of my story, planted deeply in Gaza.

The Gaza-Yaffa connection looks and sounds natural, despite life under the current regime, which is far from natural. There are several reasons for that. First, this connection is geographical, since the distance between Gaza and Yaffa is only 65 kilometers. When I talk about it with friends I highlight the enormity of this absurdity by suggesting that a car can take you to Gaza in less than fifty minutes. How is it possible, then, to explain the huge efforts made to construct and engineer the idea that Gaza is an independent entity. Whoever constructs this myth contributes to the sense of detachment from Gaza.

If we do seek to dwell on the deeper connection between Yaffa and Gaza, we

more essential. This project has shown us that when we unite, we can shed light on the past, deal with the present, and shape a just future. It reminds us that political education and memory are powerful tools in our collective journey towards recognition, justice, and reconciliation.

We extend our gratitude to each member of the Zochrot community who has contributed to this project – whether by sharing a memory, conducting a study, or offering support. Your dedication, especially in these difficult times, is a beacon of hope. We pray that this booklet will not only redress the erasure of Abu Kabir, but also serve as a celebration of our community's resilience, solidarity, and uncompromising commitment to truth and justice.

Zochrot team

ABOUT THE PROJECT

COMMUNITY-PARTICIPATORY LEARNING AS POLITICAL EDUCATION

This booklet is not just a document – it testifies to the strength of our community. Led persistently by dedicated activist-historian Yara Shahine Gharablé, this project is the product of the skills, hearts and minds of the Zochrot community.

In a year of inconceivable tragedy, and as the ongoing crisis in Gaza burns our hearts, our community has become even more resolutely united. This booklet is the outcome of conversations, memories, testimonies and collective research efforts. It represents our joint commitment to recognizing the 1948 Nakba, to coping with the ongoing Nakba, and to the vision of realizing the Palestinian right of return. From the inception of the idea in the gleam in the eyes of the participants of our initial tour in the areas of *Saknat* Abu Kabir (today's Groves Park), through the independent studies and visits undertaken by community members in the village lands, this is yet another way for the members of our community – and for the readers of this booklet – to take an active part in relearning the local space.

As part of the project, the participants went on an independent tour of *Saknat* Abu Kabir with no guidance or prior knowledge, in order to visit the place and experience it through fresh eyes. In choosing to learn first from the field, from what we can see and find, we enabled ourselves to deconstruct our previous knowledge and rediscover the place. This approach enabled us to reveal hidden narratives, challenge presuppositions, and develop a deeper understanding of Abu Kabir, past and present.

This project is a living proof of the fact that in the darkest times, the power we draw from our community becomes even

Well House on
16 Pinkhas Lavon St.

Maya Yavin

بيت بيارة في شارع بينحاس
لافون رقم 16

مايا يافين

בית באר ברחוב
פנחס לבון 16

מאיה יבין

Producing the booklet about Abu Kabir is a decolonizing act involving a process that is not merely conceptual: it involves a decolonization of the production of information and knowledge. This booklet is published at a time when the attack on Gaza and the slaughter of the Palestinian people are only escalating. This is not a memorial booklet, certainly not in the sense of “commemoration”, nor is it the product of purely academic historical research. It is designed to enable an encounter between the public and the Nakba, and the ongoing one as well. Indeed, it has been written at the time of the war on Gaza, which has also expanded into Lebanon. This booklet is intended especially for the Jewish public living in this country, considering that studying about the Nakba and Israel’s role in instigating and perpetuating the Palestinian disaster is a necessary step towards healing. “Remembering Abu Kabir” is the 66th booklet in the series produced by Zochrot to document the places occupied, destroyed, and depopulated by Israel since 1948. It was preceded by booklets about the following locales:
Salama, 'Innaba, Bayt Nabala, Bayt Nattif, Dayr Aban, Lubya, Sar'a, Hadatha, al-Ruways, Mi'ar, Balad al-Shaykh, Yajur, al-Bassa, al-Tira (Haifa), Summayl al-Khalil, al-Manshiyya (Acre), Ma'lul, Tiberias, al-Birwa, Khubbayza, Kafr Sabt, al-Qabu, Eilabun, Iqrit, Kufr Bir'im, al-Manshiyya (Yaffa), al-Ghubayyat, Sabalan, al-'Araqib, Kafr 'Inan, al-Damun, Miska, al-Sumayriyya, Simsim, al-Ras al-Ahmar, Ayn Karim, A'jjur, Kuwaykat, Umm Burj, Khirbet al-Lawz, al-Shaykh Muwannis, al-Maliha, al-Ajami (Yaffa), Imwas, Yalu, and Bayt Nuba, Hittin, al-Kafrayn, al-Shajara, Tarshiha, Bir Saba', Ijlil, al-Lajjun, Suhmata, al-Julan, Isdud and Majdal, al-Jalama, al-Ramla, al-Lydd, Aka, Haifa, Ayn al-Mansi, al-Haram (Sayyidna A'li), Ayn Ghazal, Lifta, and Dayr Yasin.

Saknet Al-Turky

Maya Yavin

سكنة التركي

مايا يافين

סכנאת אל־תורכי

מאיה יבין

In memory of the children of Gaza and Lebanon, the women and men,
in memory of every university, hospital, mosque, church, of every structure and building, in memory of those who did not want us to remember them only as a number, but rather as a name, as an essence, as a real being, and an ongoing dream

REMEMBERING ABU KABIR - YAFFA

Inner Cover: Abu Kabir,
Palestine Survey Map 1:20,000, 1940s
palopenmaps.org

Head Writer & Editor: Yara Shahine-Gharable

Writers and Contributors:
Dr. Michal Huss
Uri Keinan
Barak Mayer
Amy Asher

Special Thanks to:
Umar Al-Ghubari, Coordinator of the
Return Program at Zochrot
Barak Mayer for his consultation and guidance

Additional Thanks:
Kim Kertesz, Tamar Almog, Tali Shimoni, Yousef Asfour,
San Bandojo Mutzafi, And members of the
Zochrot community

Arabic Translation: Muhannad Abu-Ghosh
Proofreading and English Translation: Amy Asher
Graphic Design: Amit Ben-Haim
Production: Zochrot Organization

© All rights reserved to those who were expelled from their homes

REMEMBERING
ABU KABIR – YAFFA

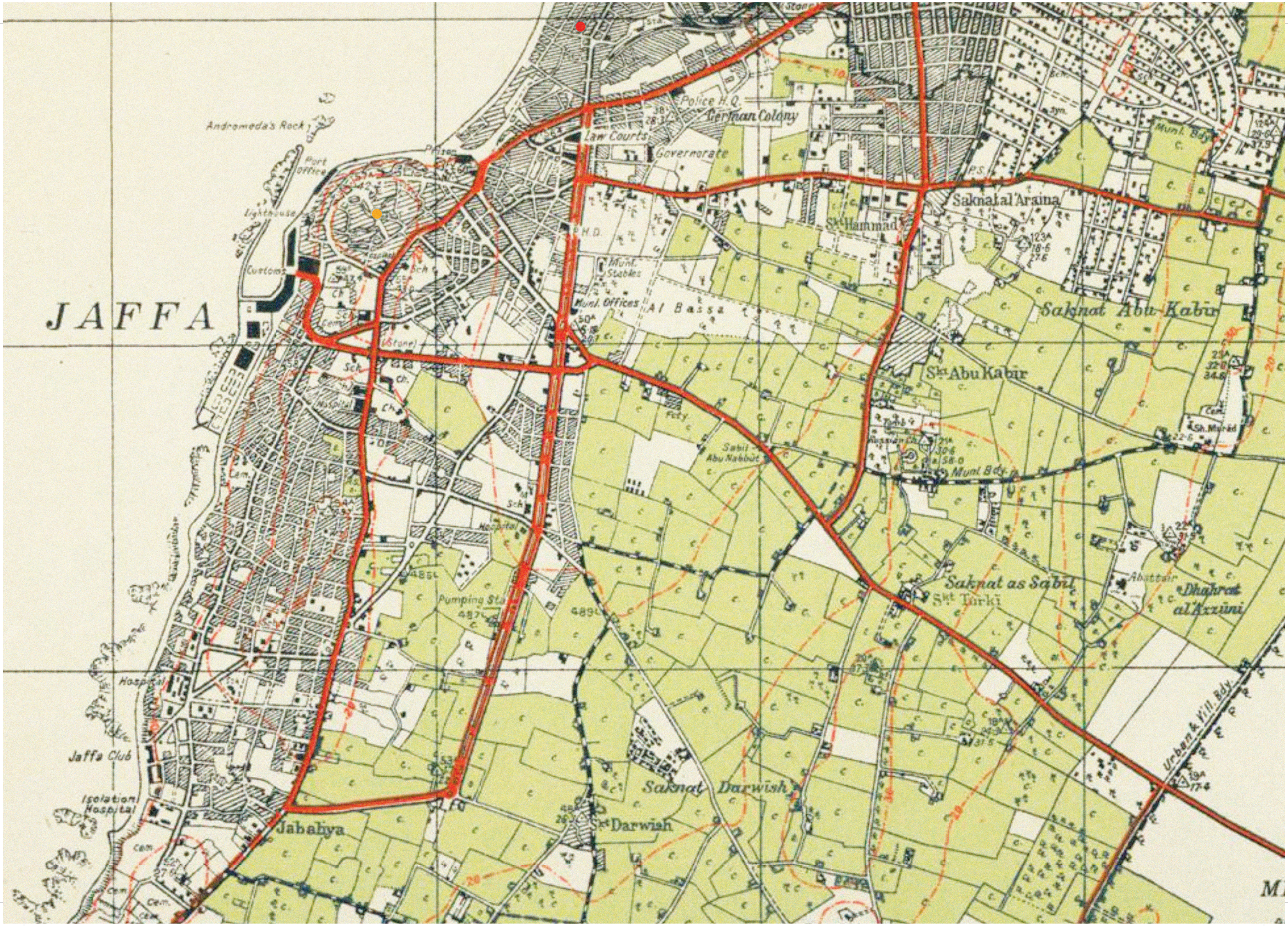
JAFFA
Andromeda's Rock
Port Office
Lighthouse
Customs
Police H.Q.
German Colony
Law Courts
Governorate
Saknat al 'Araina
Sh. Hammad
Munl. Stables
Munl. Offices
Al Bassa
Saknat Abu Kabir
Sh. Abu Kabir
Fcty
Sabil Abu Nabbut
Russian Ch.
Munl. Bdy.
Pumping Sta.
Hospital
Saknat as Sabil
Sh. Turki
Abuttair
Dhahrat al 'Azzuni
Jaffa Club
Isolation Hospital
Jabaliya
Saknat Darwish
Sh. Darwish
Urban & Vill. Bdy.
Sh. Murad